

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ QEYRİ-NEFT
SEKTORUNUN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Abdullayev Ağamurad Ağababa

BAKİ - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

**i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh
oğlu**

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2022-ci il**

**“İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ QEYRİ-NEFT
SEKTORUNUN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 - İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: İqtisadiyyatın tənzimlənməsi

Qrup: 26

Magistrant:

**Abdullayev Ağamurad Ağababa
oğlu**

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

**i.ü.f.d., dos. Hübətova
Suqra İnqilab qızı**

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

**i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra
İnqilab qızı**

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKI - 2022

Elm andı

Mən, Abdullayev Ağamurad Ağababa oğlu and içirəm ki, “İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə qeyri-neft sektorunun formalaşması və inkişaf perspektivləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə bir çox qeyri-neft sahələri üzrə layihələrin hazırlanması, işlərin görülməsi bu sahədə tədqiqat işlərinin yazılmasına zəmin yaratmışdır. Buna əsaslanaraq, dissertasiyanın mövzusunun müasir şəraitdə aktual olduğunu iddia etmək olar.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya işinin məqsədi işğaldan azad olunmuş ərazilərdə qeyri-neft sektorunun formalaşmasının və inkişaf perspektivlərinin araşdırılmasıdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat işində təhlil, sintez, induksiya və deduksiya, müqayisə, ümumiləşdirmə, statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycanın statistika komitəsinin materialları, Mərkəzi Bankın nəşrləri, reyting agentliklərinin materialları təşkil etmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat mövzusu ilə əlaqəli tədqiqatların yeni olması məlumat azlığı ilə qarşılaşma vəziyyəti tədqiqatın məhdudiyyətini təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın elmi yeniliyini aşağıdakı məsələlər təşkil edir:

- əsas nəzəri məsələlər və qeyri-neft sektorunun dövlət tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir;

- bir sıra sənaye sahələrinin təmsalında Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun mövcud inkişafının vəziyyəti təhlil edilmişdir;

- milli iqtisadiyyatın inkişafına dair yol xəritələri işığında qeyri-neft sektorunun dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinə dair tövsiyələr tərtib edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat nəticəsində əldə olunan nəticələr müxtəlif səviyyəli idarəetmə orqanları tərəfindən praktik fəaliyyət kontekstində istifadə edilə bilər.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqatın nəticələrindən statistika, iqtisadiyyat istiqamətində tədris zamanı istifadə etmək olar.

Açar sözlər: işğal, qeyri-neft, inkişaf, ərazi, Qarabağ.

“FORMATION AND DEVELOPMENT PROSPECTS OF THE NON-OIL SECTOR IN THE LIBERATED TERRITORIES”

SUMMARY

The actuality of the subject: The development of projects and work in many non-oil areas in the liberated territories has laid the foundation for the writing of research in this area. Based on this, it can be claimed that the topic of the dissertation is relevant in modern conditions.

Purpose of the research: The purpose of the dissertation is to study the formation and development prospects of the non-oil sector in the liberated territories.

Used research methods: Methods of analysis, synthesis, induction and deduction, comparison, generalization, statistical analysis were used in the research.

The information base of the research: The information base of the study consisted of materials of the Statistical Committee of Azerbaijan, publications of the Central Bank, materials of rating agencies.

Restrictions of research: The newness of the research related to the research topic and the lack of information are the limitations of the research.

The novelty and practical results of investigation: The scientific novelty of the research consists of the following issues:

- The main theoretical issues and features of state regulation of the non-oil sector are considered;
- The current state of development of the non-oil sector in Azerbaijan was analyzed on the example of a number of industries;
- Recommendations on improving the state regulation of the non-oil sector were developed in the light of road maps for the development of the national economy.

The practical significance of the research: The practical significance of the results is that the results obtained from the research can be used by different levels of government in the context of practical activities.

Scientific-practical significance of results: The results of the research can be used in teaching statistics and economics.

Keywords: occupation, non-oil, development, territory, Karabakh.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
İQ	İstixana Qazları
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	11;
1.1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət tənzimlənməsinin obyektiv zərurəti	11
1.2. Qeyri-neft sektorunun dövlət tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri.....	22
II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ	30
2.1. Azərbaycanda xidmət sektorunun müasir vəziyyəti	30
2.2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizm və qeyri-neft sektorunun inkişaf meyllərinin qiymətləndirilməsi.....	37
2.3. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinin davamlı inkişafa təsirləri	49
III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ.....	60
3.1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində həyata keçirilən iqtisadi layihələr	61
3.2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə xidmət və turizm sektorunun inkişaf perspektivləri.....	67
3.3. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə nəqliyyatın inkişafının perspektivləri və onun iqtisadi inkişafa təsiri.....	72
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	77
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	80
Qrafiklərin siyahısı.....	85

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Dünyada baş verən makroiqtisadi proseslər Azərbaycan iqtisadiyyatına da öz təsirini göstərmiş və son zamanlar ölkədə əvvəlki illərdəki vəziyyətdən fərqli makroiqtisadi vəziyyət formalaşmışdır. Dünya enerji bazarlarında təklifin artması, təklifin və tələbin artımında paralelliyin olmaması əsas gəlir və valyuta daxilolma mənbəyi olan neftin qiymətinin hələ də aşağı səviyyədə olmasını şərtləndirir. Bu da öz növbəsində valyuta daxilolmalarının azalmasına səbəb olub. Bundan başqa, cari ildə xeyli məhdudiyət qoyulmasına baxmayaraq, idxalın həcmi hələ də yüksək səviyyədə qalır, ölkənin tədiyə balansında kəsir yaranır. 2015-ci ildə baş vermiş iki devalvasiyadan sonra bu il milli valyutanın məzənnəsinə təzyiq hələ də davam edir. Mövcud böhrandan çıxmaq üçün hökumət neft sənayesindən xidmət sektoruna istiqamətlənmə siyasətini həyata keçirir.

Qlobal enerji sistemində islahat prosesi gedir. Son zamanlar bərpa olunan mənbələr dünyada mühüm enerji mənbəyinə çevrilib. Mütəxəssislərin fikrincə, 2040-cı ilə qədər avtomobil satışlarının 35%-ni elektromobillər təşkil edəcək. Bundan əlavə, ekspert və alimlərin yekdilliklə qeyd etdiyi kimi, 5-15 il ərzində neftə tələbatın təkliflə müqayisədə azalacağı gözlənilir. Bunun təbii ki, neft bazarına təsiri olacaq. Təmiz enerji və nəqliyyat vasitələrinin istifadəsinə fəal maraq xüsusilə hökumətlərin temperaturun qlobal artımını 2°C ilə məhdudlaşdırmağa və ya daha yaxşısı 1.5°-yə çatmağa razılaşdığı İqlim Dəyişikliyi üzrə Dövlətlərin Paris Görüşündən sonra artmışdır. Müqavilə bu əsrin ikinci yarısında qlobal səviyyədə istixana qazları (İQ) emissiyalarının sıfır səviyyəsinə nail olmaq məqsədini qarşıya qoydu. Təhlükəli iqlim deqradasiyasının qarşısını almaq və havanın çirklənməsini azaltmaq üçün innovativ kəşflər və artan qlobal səylər qlobal neft tələbini daha da azaldacaq. Məsələn, Norveç 2025-ci ilə qədər benzinlə işləyən avtomobillərə tam qadağa qoyulacağını elan edib. Bu, neft istehsalçıları üçün hasilat risklərinin artdığını göstərir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunda real istehsalın artımı neft sektorundan fərqli olaraq nisbətən zəif inkişaf edib. Bu, əsasən, neft sektoru ilə müqayisədə sektora xarici investisiyaların azalması və bu sektorun məhsullarına

xarici tələbatın zəif olması ilə bağlıdır. Qeyri-neft sektorunun özəlliyi ondan ibarətdir ki, bu sektorda istehsalın real artım templəri neft sektoru ilə müqayisədə xeyli dərəcədə xarici tələbatın dəyişməsindən asılı deyildir, buna görə də qeyri-neft sektorunun inkişafı makroiqtisadi sabitləşməyə nail olmaq və Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini saxlamaq üçün təminat rolunu oynayır.

Bu dəyişiklikləri gözləyərək Azərbaycan hökuməti son illər ümumilikdə iqtisadiyyatın, xüsusən də neft sektorunun şaxələndirilməsi siyasətini həyata keçirir. Nəticədə, dövlət neft bazarından asılılığın azaldılması siyasətini tətbiq edir. Prezident İlham Əliyevin iqtisadi inkişafın yeni istiqamətləri ilə bağlı imzaladığı sərəncamlar da buna sübutdur. Xüsusilə, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bir çox qeyri-neft sahələri üzrə layihələrin hazırlanması, işlərin görülməsi bu sahədə tədqiqat işlərinin yazılmasına zəmin yaratmışdır. Buna əsaslanaraq, dissertasiyanın mövzusunun müasir şəraitdə aktual olduğunu iddia etmək olar.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Azərbaycan Respublikasının qeyri-neft sektoru ilə bağlı məsələlər Azərbaycan alimlərinin, F.H. Abbasov, V. Bayramov, V.S. Dərgahov, R.N. Kərimov, V.Qasımlı, S.Quliyeva, E. Suleymanov, S. Yusifov və b. əsərlərində öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda neft və qeyri-neft sektoru ilə bağlı tədqiqat aparən xarici alimlərdən B.O.Davidov, S.V.Nezdrev, O.F.Timofeyev, Q.Rodina, A.Elyanov, Çzinli Li, A.Toldsçuk və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin məqsədi işğaldan azad olunmuş ərazilərdə qeyri-neft sektorunun formalaşmasının və inkişaf perspektivlərinin araşdırılmasıdır. Bu məqsədlə dissertasiyada aşağıdakı vəzifələr qoyulmuş və həll edilmişdir:

- iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun dövlət tənzimlənməsinin müxtəlif aspektlərinə ümumiləşdirilmiş nəzəri yanaşmalar;
- qeyri-neft sektorunun dövlət tənzimlənməsi problemi üzrə bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin praktiki təcrübəsini təhlil etmək;
- ölkəmizin iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun dövlət tənzimlənməsinin mövcud vəziyyəti və istiqamətləri öyrənmək;

- qeyri-neft sektorunun tənzimlənməsi üçün ümumi yanaşmalar müəyyən etmək və bəzi tövsiyələr irəli sürmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun əsas sektorlarıdır.

Tədqiqatın predmeti işğaldan azad olunmuş ərazilərdə qeyri-neft sektorunun tənzimlənməsinin metodoloji və elmi-praktik problemlərinin öyrənilməsidir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat işində təhlil, sintez, induksiya və deduksiya, müqayisə, ümumiləşdirmə, statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycanın statistika komitəsinin materialları, Mərkəzi Bankın nəşrləri, reyting agentliklərinin materialları təşkil etmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat mövzusu ilə əlaqəli tədqiqatların yeni olması məlumat azlığı ilə qarşılaşma vəziyyəti tədqiqatın məhdudiyyətini təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakıları əhatə edir:

- əsas nəzəri məsələlər və qeyri-neft sektorunun dövlət tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir;

- bir sıra sənaye sahələrinin təmsalında Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun mövcud inkişafının vəziyyəti təhlil edilmişdir;

- milli iqtisadiyyatın inkişafına dair yol xəritələri işığında qeyri-neft sektorunun dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinə dair tövsiyələr tərtib edilmişdir.

Nəticələrin praktik əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Nəticələrin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat nəticəsində əldə olunan nəticələr müxtəlif səviyyəli idarəetmə orqanları tərəfindən praktik fəaliyyət kontekstində istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət tənzimlənməsinin obyektiv zərurəti

Dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxiləsi uzun tarixə malikdir. Bu müdaxilənin mahiyyəti, onun zəruriliyi, təsirin miqyasının dəyişməsi bir sıra digər amillərin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Dövlət hər zaman iqtisadi proseslərə bu və ya digər dərəcədə müdaxilə edir, lakin müxtəlif dövrlərdə bu müdaxilənin dərəcəsi eyni deyil.

Müəyyən mərhələdə bazar vəziyyətinin daha da inkişafı iqtisadiyyatda yeni hadisələrin yaranmasına səbəb olur: istehsalın tsiklik olması, onun inhisarlaşmasının və beynəlmilləşməsinin yüksək səviyyəsi, istehsalın nəticələrinə böyük sosial-iqtisadi tələblər. Bu, bazar mexanizminin özünün tənzimləmə imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır, çünki (Aliyev İ. 2014):

- bazar mexanizmi təkcə bu şəraitdə istehsalın uzunmüddətli azalması, uzunmüddətli inflyasiyanın yüksək səviyyəsi, işsizliyin həddindən artıq səviyyəsi kimi makroiqtisadi səviyyənin mənfi hallarına tab gətirə bilməz;

- bazar mexanizmi bütün milli tələbatların ödənilməsini müstəqil şəkildə təmin edə bilməz, çünki o, yalnız onların səmərəli tələbi ilə təzahür edənlərə reaksiya verir;

- bazar mexanizmi əhalinin gəlir baxımından qütbləşməsi, ayrı-ayrı regionların qeyri-bərabər inkişafı kimi mənfi yan təsirləri müstəqil şəkildə aradan qaldıra və ya minimuma endirə bilməz. İnsan həyatının ekoloji şəraitinin pozulması kimi neqativ halları ancaq xüsusi dövlət mexanizmi ilə kompensasiya etmək olar.

Bu həm də hər hansı bir ölkənin iqtisadiyyatı iqtisadi proseslərin tənzimlənməsini və təsərrüfat subyektlərinin hərəkətlərinin əlaqələndirilməsini tələb edir, bunun üçün makroiqtisadi səviyyənin iqtisadi mexanizmi məhz bunu tələb edir.

Hazırda əksəriyyət bazar iqtisadiyyatını tənzimləyən iqtisadi mexanizmi formalaşdırıb. Postsosialist ölkələrində aparılan islahatlar məhz belə bir iqtisadi mexanizmi yaratmağa yönəlib. O aşağıdakılarla xarakterizə olunur (Əliyev V. 2015):

a) bütün təsərrüfat subyektlərinin tam iqtisadi müstəqilliyi;

b) istehsalçılar və istehlakçılar arasında münasibətlərin bazar sistemi, resursların bölüşdürülməsinin bazar mexanizmi;

c) dövlətin iqtisadi fəaliyyətə məhdud müdaxiləsi.

Dövlətə milli valyutanın, polis qüvvələrinin və məhkəmə sisteminin yaradılmasında mərkəzi rol verilir, o, qanunvericiliklə “ümumi oyun qaydalarını” təqdim edir, yəni, bazar subyektlərinin fəaliyyətini tənzimləyən normativ aktlar sistemi mülkiyyət hüquqlarını qoruyur.

Hazırda dövlətin rolu artıb ki, bu da özünü aşağıdakı kimi göstərir (Əsgərov R. 2016):

1) dövlət xərclərinin və gəlirlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisinin artımında;

2) iqtisadiyyatın dövlət sektorunun artırılmasında;

3) milli gəlirin əhəmiyyətli hissəsinin dövlət büdcəsi vasitəsilə yenidən bölüşdürülməsində;

4) müəyyən fəaliyyət növlərinin makro səviyyədə tənzimlənməsində.

Dövlətin fəaliyyətinin dərəcəsini obyektiv şərait diktə edir, lakin dövlətin bazarın fəaliyyətinə həddindən artıq müdaxiləsinə yol verilməməlidir, çünki bu, iqtisadiyyatın səmərəliliyinin azalmasına gətirib çıxarır. Bazarın rolu ondan ibarətdir ki, o, hər bir istehsalçıya qiymət (qiymət, maya dəyəri, mənfəət, və nə qədər istehsal ediləcəyi) vasitəsilə məlumat verir.

Bazar mexanizminin uğurlu fəaliyyəti azad rəqabət şəraitində, satıcıların və alıcıların sayı kifayət qədər çox olduqda, qiymətə heç kim təsir edə bilməyəndə, onlar arasında əməkdaşlıq imkanları olmadıqda, mallar kifayət qədər sadə və bircins olduqda, böyük miqdarda satılır, alıcılar bazar haqqında sərbəst etibarlı məlumatlara malikdirlər. Konyuktura, qiymətlər, sənayeyə yeni müəssisələrin daxil olmasını təmin edir, inhisarçılıq, oliqopoliya yoxdur.

Azad rəqabət mexanizmi XX əsrə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Yeni şəraitdə bazar mexanizmi iflasa uğrayır. Qiymət mexanizmi işləmədikdə bazar uğursuzluqları meydana çıxır. Bunun səbəbi (Abbasov F.H. 2010):

- bazar mexanizmini deformasiya edən müxtəlif növ inhisarların mövcudluğu;

- bazar mexanizmlərini ələ keçirə bilməyən xarici təsirlərin mövcudluğu. Kənar müdaxilələr o zaman yaranır ki, mülkiyyət hüquqları aydın şəkildə müəyyən edilməyib, bir şəxs özü üçün heç bir maliyyə nəticəsi olmadan başqalarına zərər vura bilər. Xarici təsirlər mənfi (havanın çirklənməsi) və ya müsbət ola bilər, yəni, əlverişli xarici təsir (əsas tədqiqat). Mənfi xarici təsirləri aradan qaldırmaq üçün dövlət xüsusi tədbirlər görməlidir. Bunlara məhdudiyətlər, qadağalar, əlavə ödənişlər daxildir.

İqtisadiyyatda ayrı-ayrı istehlakçılar tərəfindən istehlak edilməyən ictimai malların vardır. Belə malların istehsalı və istehlakı bütün cəmiyyətin mənafeyi baxımından dəstəklənməlidir.

Helbrayt yazırdı: “Bizim sistemimiz mürəkkəb bazar motivasiyası, dövlət tənzimlənməsi və siyasi demokratiya sistemidir. Bu, sosial ehtiyacların qayğısına qalan müasir dövlətdir ki, bu zaman hakimiyyət iqtisadi proseslərə onların nəticələrini yumşaltmaq və sabitləşdirmək üçün fəal şəkildə müdaxilə edir”. Dövlət bazarın yaxşı işlədiyi yerdə az hərəkət etməli, ona arxalana bilməyəcəyi yerdə aktiv fəaliyyət göstərməlidir. Hər şeydən əvvəl dövlət təhsilə, səhiyyəyə, ərzaq istehsalına və doğuma nəzarətə alternativ investisiyalar qoymaqla, yoxsulluğun azaldılması, daha yaxşı hüquqi və inzibati strukturun yaradılması, dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün resursların səfərbər edilməsi ilə məşğuldur. Dövlətin əsas vəzifəsi sabit makroiqtisadi baza yaratmaqdır ki, bunsuz ölkənin sosial-iqtisadi rifahına nail olmaq çətinidir (Тимофеев О.Ф. 2013).

Dövlətin funksiyalarının məzmunu üç blokla təmsil oluna bilər: komanda-inzibati funksiyalar, transformasiya funksiyaları, bazarın tənzimlənməsi. Keçid iqtisadiyyatı kontekstində üçüncü blok daha çox maraq doğurur. Bazar tənzimlənməsini həyata keçirmək üçün aşağıdakılar lazımdır (Guliyeva S. 2021):

1) hüquqi baza yaratmaqla bazar sisteminin fəaliyyətinin təmin edilməsi və dəstəklənməsi: sahibkarlıq subyektləri arasında münasibətlərin qanunvericiliklə tənzimlənməsi.

2) iqtisadi artımın sabıtləşdırilməsi və stimullaşdırılması tədbirləri, işsizliyə, ekologiyaya nəzarət, resursların yenidən bölüşdürülməsi və s. əsasında bazar mexanizminin gücləndirilməsi, onun nöqsanlarının dəyişdirilməsi, düzəldilməsi.

Bazar sisteminin fəaliyyətini təmin etmək və dəstəkləmək üçün aşağıdakılar lazımdır:

- A) hüquqi bazanın təmin edilməsi;
- B) rəqabətin qorunması.

Dövlət asayışı və qanunçuluğu təmin etmək üçün qanunlar, qaydalar qəbul edən, dövlət idarəçiliyini həyata keçirən, qanunun aliliyinə riayət olunmasına nəzarət edən və s. orqandır.

Şərqi Avropanın əksər ölkələri üçün bazar islahatları dövründə əsas vəzifə mülkiyyət hüququnu müəyyən edən bazar sisteminin səmərəli və tam hüquqlu fəaliyyətini təmin etmək, şirkətlərin yaradılması, banklar haqqında qanunvericiliyin formalaşdırılması və s. olmuşdur.

Ölkənin bütün həyatının, o cümlədən iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin təmin edilməsi sistemində dövlətin ən mühüm aktı iqtisadi münasibətlərin əsas prinsiplərini təsbit edən Konstitusiyanın qəbul edilməsidir. Qəbul edilmiş Konstitusiyada həyatın bazar prinsipləri öz əksini tapıb, xüsusi mülkiyyət hüququ, sahibkarlıq azadlığı və s.

Rəqabət şəraitinin yaradılması özəl sahibkarlığın dəstəklənməsi və inkişaf etdirilməsi, antiinhisar siyasətinin aparılması yolu ilə həyata keçirilir. Fərdi sahibkarlığa dəstək maliyyə və idarəetmə xarakterli ola bilər. Maliyyələşdirmə üç növdə həyata keçirilir (İmrani Z.T., Zeynalova K.Z. 2014):

- birbaşa dəstək zəmanətli kreditlər;
- qarışıq dəstək - müəssisənin dövlət və özəl investorlar tərəfindən birgə maliyyələşdirilməsi;
- zəmanətli dəstək, yəni E. dövlət zəmanəti ilə özəl bank tərəfindən maliyyələşdirilməsi.

İdarəetmə dəstəyi üç formada təqdim edilə bilər:

- pensiyaçı-menecerlərin könüllü öhdəlikləri;

- işəgötürən-idarəedicilər;
- kiçik biznesin inkişafı mərkəzləri.

Antiinhisar siyasəti onunla bağlıdır ki, müasir istehsalda tez-tez inhisarçı müəssisələrin meydana çıxması, bütün sənaye sahələrini inhisara alır. İnhisarçılıq azad rəqabəti məhdudlaşdırır, bu da bütövlükdə iqtisadiyyata mənfi təsir göstərir, çünki təkmilləşməyə, innovasiyaların tətbiqinə, elmi-texniki tərəqqiyə həvəs aradan qalxır. İnhisar şəraitində cəmiyyət xalis iqtisadi mənfəətinin bir hissəsini itirir.

Antiinhisar siyasətinin aparılması üçün antiinhisar qanunvericiliyindən geniş istifadə olunur. Bazarda inhisarçı və oliqopolist vəziyyətə qarşı mübarizə dövlət davranışının bir neçə strategiyasından istifadəni nəzərdə tutur (Suleymanov E., Yusifov S. 2014):

- açıq iqtisadiyyat üçün şəraitin yaradılması, xarici istehlakçılar üçün daxili bazarlara çıxış və onların mallarının xaricə ixracı imkanları;
- qiymətlərin müəyyən edilməsi və inhisarçılıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə sövdələşməyə qarşı qanunvericilik;
- yeni müəssisələrin bazara sərbəst daxil olmasına təminat;
- inhisarçılığın yaranmasına səbəb olarsa, şirkətlərin birləşməsinə qadağa;
- mövcud inhisarların parçalanması, onların kiçik hissələrə bölünməsi.
- bəzən hökumət inhisarların məhsullarının qiymətlərini müəyyən edir, lakin bu, həmişə effektiv olmur, çünki:
 - inhisar statusunun müəyyən edilməsi üçün etibarlı üsulların olmaması;
 - malların çatışmazlığı;
 - inhisarçılar tərəfindən yeni qiymət strategiyasının hazırlanmasını stimullaşdırır.

İkinci qrup funksiyalar bazar mexanizminin çatışmazlıqlarının aradan qaldırılması ilə bağlıdır. Aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir:

- ictimai malların istehsalı.
- sosial ədaləti, sosial sülhü təmin etmək məqsədilə mütərəqqi vergitutma, sosial əhəmiyyətli sahələrin maliyyələşdirilməsi, ödənişlər, pensiyalar, müavinətlər,

subsidiyalar, qiymətlərin tənzimlənməsi yolu ilə gəlirlərin və sərvətin yenidən bölüşdürülməsi.

- cəmiyyət üçün zəruri olan məhsulların istehsalı üçün ehtiyatların yenidən bölüşdürülməsi və ya zərərli, lazımsız məhsulların istehsalının azaldılması. Bu funksiya xarici təsirlərin olması ilə əlaqələndirilir.

- resursların yenidən bölüşdürülməsi qanunvericilik vasitələri ilə, vergi vasitələri ilə, subsidiyalar vasitəsilə, dövlət sifarişləri ilə, sosial əhəmiyyətli sahələrdə dövlət sahibkarlığı vasitəsilə həyata keçirilir.

Beləliklə, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi müəyyən prosesləri təmin etmək üçün dövlətin iqtisadi sistemə məqsədyönlü təsiridir. Lakin resursların yenidən bölüşdürülməsi üzrə hədsiz aktiv siyasət bazar münasibətləri sistemində təhrifə gətirib çıxarır və iqtisadi vəziyyəti daha da pisləşdirir.

Bildiyiniz kimi, bazar iqtisadiyyatı özünü-təşkilat və özünü-tənzimləmə qabiliyyətinə malikdir və belə görünür ki, özünü-tənzimləmənin olması dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinə ehtiyacı aradan qaldırır. Bununla belə, bazar iqtisadiyyatında dövlətin rolu məsələsi bu günə qədər mübahisəli olaraq qalır. Məsələ təkcə təbiətdə kənar tənzimləmə tədbirlərinə əl atmalı olan “ideal” bazarların olmaması deyil, həm də dövlətlərin və ictimai-siyasi institutların hərəkətlərinin sabit iqtisadi vəziyyətin yaranması və bazar münasibətləri üçün ilkin şərt olmasıdır. Bazar iqtisadiyyatının fəaliyyətinin bütün mərhələlərində dövlət maraqları sözsüz ki, mövcuddur. İstər yüksək inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələrin müasir təcrübəsi bunu əyani şəkildə nümayiş etdirir. Məşhur amerikalı alim C.Stiqlitsin fikri ilə razılaşaraq hesab edirik ki, bazar mexanizminin iflası uğraması iqtisadiyyatın inkişafına dövlət müdaxiləsinin zəruriliyinə təkan verən əsas səbəbdir. Buna əsaslanaraq, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinə ehtiyac olduğunu göstərən bir sıra arqumentlər müəyyən edilə bilər (Gasimli V. 2021):

1. Bazar subyektləri üçün məlumatın olmaması və ya qeyri-kafi olması və nəticədə bazarın tam tarazlığa nail ola bilməməsi;

2. Bazara tabe olmayan amillərə uyğun olaraq malların yenidən sosial bölüşdürülməsinə ehtiyac;

3. Bir çox növ bazarların, məsələn, fyuçers və sığortanın lazımı həcmdə olmaması;

4. Reallıqda mükəmməl rəqabətin olmaması;

5. İctimai nemətlərin yaradılması və istehlakı ilə bağlı əhəmiyyətli sahələrin mövcudluğu, məsələn, fundamental elm, müdafiə xidmətləri və s.

Digər tərəfdən, iqtisadiyyatda belə bir fikir formalaşmış ki, dövlətin bazar subyektlərinin davranışına müdaxiləsini minimuma endirmək və fransızcadan tərcümədə “etməyə icazə vermək” mənasını verən “laissez-faire” adlanan prinsipə riayət etmək lazımdır, bir növ “azad sahibkarlığın potensialını tam reallaşdırmağa imkan verən ideal”.

Şübhəsiz ki, laissez-faire prinsiplərindən istifadə səmərəli bazar iqtisadiyyatının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır, lakin onların bir növ “universal” tənzimləyicilər kimi xassələrini, fikrimizcə, şişirtmək olmaz. Əlbəttə, burada vurğulamaq lazımdır ki, dövlət müdaxiləsi o halda iqtisadi cəhətdən əsaslandırılır ki, o, dövlət bazar iqtisadiyyatının fəaliyyətini təkmilləşdirə bilsin.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir şəraitdə dövlət və onun hökuməti iqtisadiyyatı tənzimləmək üçün müəyyən funksiyalar siyahısını öz üzərinə götürür. Bu funksiyalar sosial-iqtisadi vəzifələrin müəyyən məcmusunu təmsil edir və milli iqtisadiyyatın həm daxili, həm də xarici şəraiti ilə müəyyən edilir. Bir çox xarici ölkələrin təcrübəsinin göstərdiyi kimi, bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsində dövlətin xarakterik funksiyaları arasında aşağıdakıları ayırmaq olar (Тодосчук А. 2014):

1. İqtisadi fəaliyyətin hüquqi təminatı, xüsusən də mülkiyyət hüquqlarının dəstəklənməsi;

2. Pul dövriyyəsinin təşkili. Pul dövriyyəsinin kütləsinin və sürətinin, valyuta məzənnəsinin, kredit münasibətlərinin tənzimlənməsi;

3. Fiskal siyasət və büdcə sektorunun tənzimlənməsi;

4. Cəmiyyətdə gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi (o cümlədən onun sabitliyini, davamlılığını təmin etmək üçün);

5. İctimai əmtəə və xidmətlərin istehsalı (kollektiv ehtiyacları ödəmək üçün nəzərdə tutulmuşdur). Bunlar, məsələn, müdafiə təyinatlı məmulatlar, yollar, kommunikasiyalar və digər infrastrukturlardır. Bu vəzifələr sinfinə elmə, təhsilə, mədəniyyətə dövlət dəstəyi də aid edilə bilər;

6. Əməliyyat xərclərinin minimuma endirilməsi. Yada salaq ki, tranzaksiya məsrəfləri dedikdə iqtisadi sistemin istismarı ilə bağlı xərclər başa düşülür;

7. Antiinhisar tənzimlənməsi və rəqabətin inkişafı. Orta və kiçik biznesə dəstək;

8. Məşğulluğun optimal səviyyəsinin saxlanması. İşsizliyin və onun xərclərinin minimuma endirilməsi;

9. Bütövlükdə ölkənin və onun ərazisi əhalisinin köklü maraqlarına cavab verən regional iqtisadi və sosial siyasətin həyata keçirilməsi;

10. Dünya iqtisadiyyatında milli maraqların reallaşdırılması. Daxili iqtisadiyyatın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin dəstəklənməsi.

Xarici ölkələrdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi təcrübəsini öyrənərkən, Amerika Birləşmiş Ştatlarında (ABŞ) bu sahədə təcrübəyə diqqət yetirmək xüsusi məna kəsb edir. ABŞ iqtisadiyyatı mahiyyətcə liberaldır və belə bir ölkənin iqtisadiyyatında dövlətin rolu, görünür, minimal olmalıdır. Bununla belə, daha yaxından araşdırdıqdan sonra ABŞ iqtisadiyyatının liberallaşma dərəcəsi ideyasının çox şişirdildiyini gördük. Əslində, hökumətin rəhbərlik etdiyi dövlət mal və xidmətlərin ən böyük müştərisi, əsas sahibkar və əsas bankirdir.

Başqa ölkələrdə olduğu kimi, dövlət idarəçiliyinin maddi əsasını dövlət və qarışıq mülkiyyət formaları təşkil edir. Təkcə təbii sərvətlər, bəndlər, milli parklar deyil, həm də müxtəlif laboratoriyalar, sınaq stansiyaları, Müdafiə Nazirliyinin müəssisələri, aerodromlar ABŞ dövlət mülkiyyətinin obyektləridir. Elmi-texniki tərəqqidə ABŞ-da ştat xüsusi rol oynayır və bu baxımdan dövlətin bu ehtiyaclar üçün xərcləri xeyli artır. Bunun fonunda ABŞ-da müəyyən güzəştli siyasət həyata keçirilir, məsələn (Рысин И.Е. 2012):

- mənfəətin elmi-tədqiqat işlərindən istifadə etməklə əldə edilən hissəsinin vergitutmadan çıxarılması;

- dövlət əmlakının pulsuz icarəyə verilməsi və dövlət hesabına kadrların hazırlanması;
- dövlət əqli mülkiyyətə, patentlərə və lisenziyalara pulsuz çıxış.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının dövlət tənzimlənməsinin bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, Avropada olduğu kimi milliləşdirilmiş müəssisələrin əmlakına deyil, federal büdcədən nəhəng maliyyə yardımına əsaslanır. ABŞ-da dövlət idarəçiliyinin miqyası da təəccüblüdür: bu fəaliyyətin xərcləri ümumi daxili məhsulun 25%-dən çoxunu təşkil edir; Hər il dövlət sifarişləri 1,5 trilyon dolları ötür ki, bu da sənayenin bütün sifarişlərinin təxminən 20%-ni təşkil edir, bütün sifariş edilən malların siyahısı milli iqtisadiyyatın bütün məhsul çeşidinin 90%-dən çoxunu əhatə edir.

Böyük Britaniyada iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin inkişafı nümunəsi də çox maraqlıdır. Bazarın təhlili göstərdi ki, son illərdə Böyük Britaniya əsas fəaliyyət göstəricilərindən biri olan əmək məhsuldarlığı üzrə rəqiblərindən geri qalmağa başlayıb.

Böyük Britaniya hökuməti bu problemi dərk edərək, fərqi aradan qaldırmağa yönəlmiş uzunmüddətli proqram hazırlayıb. Bu proqramda geriləmənin azaldılmasında əsas amil innovativ texnologiyaların inkişafı və yüksək əlavə dəyəri olan məhsulların yüksək texnologiyalı istehsalıdır. Effektiv bilik tutumlu, yüksək ixtisaslı sənaye bazasının qurulması üçün əsas sütunlar müəyyən edildi. Bu proqrama aşağıdakı sütunlar daxil idi: makroiqtisadi sabitlik, investisiya, elm və innovasiya, yaxşı təcrübə, bacarıq və təhsilin təkmilləşdirilməsi, müasir infrastruktur və sağlam bazar strukturu. Hər bölmə aktuallığını, məqsədlərini, problemlərin həlli yollarını və onlarda hökumətin iştirakının rolunu müəyyənləşdirdi. Bütün qeyd olunan dayaqqlar dövlət tənzimlənməsi olmadan güclü ola bilməz.

Öz növbəsində xarici tədqiqatçılar cəmiyyətimizin inkişafı üçün bir neçə alternativ strategiya müəyyən edirlər. Bu strategiyalardan biri Rusiyanın səfərbərlik iqtisadiyyatına qayıtmasıdır ki, bu da “güclü əl” adlanan qurumun hakimiyyətə gəlməsini nəzərdə tutur ki, bu da bir növ inzibati-amirlik sisteminin bərpasını təmin edəcək. Bu modelin tərəfdarları çıxış yolunu ölkənin investisiya potensialının sürətlə yüksəldilməsi məqsədilə bütün daxili resursların səfərbər edilməsində görürlər. Belə

bir strategiyanın həyata keçirilməsi sabit qiymətlərlə, subsidiyalaşdırılmış ixracla və son dərəcə məhdud idxalla köhnə idarəetmə sisteminə qayıdış, eləcə də geniş miqyaslı dövlət sektoru çərçivəsində iş yerlərinin və rentabelli olmayan müəssisələrin süni dəstəklənməsi demək olardı. Dövlət isə bütün sosial-iqtisadi proseslərin inkişafında həlledici rol oynayacaq və əsas sərmayəçiyə çevriləcək, bilavasitə reproduktiv proporsiyaları formalaşdıracaq, milli valyutanın məzənnəsini müəyyən edəcək, kapitalın “qaçmasının” qarşısını alacaqdı.

Prinsipcə, belə bir proqram müasir Rusiyada inhisarlaşmış iqtisadiyyata bürokratik müdaxilənin kəskin artması və iqtisadi azadlığın kəskin məhdudlaşdırılması yolu ilə həyata keçirilə bilər, lakin insanların böyük səyləri və sərbəst buraxılması riski ilə böyük bir ehtimal var.

Alternativ variant bilə-bilə rentabelli olmayan sənaye sahələrini ləğv etməklə və dövlətin diqqətini özəl və dövlət iqtisadiyyatının qarşılıqlı əlaqəli inkişafının təmin edilməsinə, iqtisadiyyatın dərin struktur restrukturizasiyasının həyata keçirilməsinə və yeni yüksək səviyyəli iqtisadiyyatın yaradılmasına yönəldərək keçid dövrünün çətinliklərini aradan qaldırmaq strategiyasıdır. Belə iqtisadi sistemdə bazar iqtisadi əlaqələrin əsas tənzimləyicisinə çevrilir, daha çox iqtisadi metodlara əsaslanan dövlət tənzimlənməsi isə yalnız köməkçi rol oynayır.

Fikrimizcə, indiki mərhələdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi prosesində dövlət və onun rəhbərliyi qarşısında üç əsas vəzifə durur (Тимофеев О.Ф. 2013):

1. Xarici iqtisadi əlaqələrdə milli maraqların müdafiəsi;
2. Millətin rifahının və sosial inkişafına xidmət edəcək davamlı iqtisadi artımın monitorinqi və təmin edilməsi;
3. Bütün iqtisadi sistemin səmərəli restrukturizasiyasının həyata keçirilməsi üçün onun institutlarının səmərəliliyinin və çevikliyin artırılması üçün ölkənin istiqamətləndirilmiş siyasətinin aparılması.

Birinci vəzifə xarici dövlətlərlə münasibətlərdə iqtisadi sistemin dövlət dəstəyi ilə bağlıdır. Bu problemin həlli zamanı dövlət tənzimlənməsinin xarici iqtisadi aspektləri strateji əhəmiyyət kəsb edir, çünki iqtisadiyyatın müasir qloballaşması prosesində, milli iqtisadi maraqların tez-tez arxa plana keçdiyi bir şəraitdə milli

təhlükəsizliyə təhlükə daha da artır. İkinci problemin həlli nəzəri cəhətdən dövlətin müdaxiləsi olmadan, müxtəlif firma, müəssisə və korporasiyaların səylərinə arxalanaraq həyata keçirilə bilərdi. Bununla belə, müasir bazar qeyri-dövlət iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərə bilməz, çünki davamlı sosial yönümlü iqtisadi artıma nail olmaq üçün ümummilli miqyasda vahid iqtisadi siyasət tələb olunur.

Müasir iqtisadi siyasət, əlbəttə ki, innovativ yönümlü olmalıdır. Üçüncü vəzifə - bütün iqtisadi sistemin yenidən qurulması və ya transformasiyası, şübhəsiz ki, dövlət tərəfindən aydın nəzarət tələb edən müəyyən islahatların həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Burada həlledici amil dövlət idarəetmə sisteminin transformasiyası və təkmilləşdirilməsi, eləcə də səmərəli iqtisadiyyatın təşviqi üçün çox zəruri olan bazar institutlarının formalaşdırılmasıdır. Yuxarıda sadalanan vəzifələr bir-biri ilə sıx bağlıdır və bir-birini tamamlayır. Təcrübədə islahatların gedişində qarşıya qoyulan problemlərdən çıxış edərək əsas problem kimi ölkənin iqtisadi sisteminin strategiyası ətrafında cəmləşirlər.

1.2. Qeyri-neft sektorunun dövlət tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri

Dövlətin spesifik davranışı ölkədən ölkəyə fərqlidir. Birlikdə götürdükdə, fərqlər əhəmiyyətlidir və dövlətin iştirakının xüsusiyyətləri və əhatə dairəsi ilə əlaqədardır. Bundan əlavə, dövlətin biznes proseslərinə müdaxiləsinin zəruriliyinə və vacibliyinə ictimaiyyətin münasibəti də fərqlidir. Və beləliklə, ölkədə qəbul edilmiş ənənələr və əvvəlki təcrübə iqtisadi tənzimlənmənin vacibliyi ilə bağlı yekun qərarın verilməsi üçün xüsusilə vacibdir.

Ölkəmizdə səmərəli dövlət tənzimlənməsi sistemi mövcuddur. İqtisadi fəaliyyətin ayrı-ayrı sahələrinin tənzimlənməsi ilə bağlı qanunlar var, dövlət tənzimlənməsinin mühüm gələcəyə yönəlmiş elmi cəhətdən sübut edilmiş strateji məqsədi. Dövlət tənzimlənməsi hərtərəfli xarakter daşıyır, həm aktual problemlərin, həm də perspektivli istiqamətli məsələlərin həllinə yönəlib. Bir çox iqtisadi siyasət alətləri daim təkmilləşdirilir.

Eyni zamanda, müxtəlif sahələrdə istehsalın vəziyyətinin müəyyən səviyyəsinə çatdıqdan və zəruri kapital yığıldıqdan sonra dövlətin bazar iqtisadiyyatına fəal şəkildə daxil olması üçün maddi baza konfigurasiya edilir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, təbii sərvətlərin olub-olmaması, geoloji şərait, hökm sürən mentalitet dövlət tənzimlənməsinin forma və təsirinə həlledici təsir göstərir. Müasir dövrdə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin bu və ya digər modeli arasında aydın sərhədlər artıq fərqlənmişdir. Üstəlik, Azərbaycanda məlum modellərin heç birini təkrar etməyən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi modeli mövcuddur. Bu, respublikada unikal bazar iqtisadiyyatı modelindən danışmağa əsas verir. Fəal tənzimlənmənin zəruriliyindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu, təkcə sənayeyə aid deyil, həm də sektoral, regional, maliyyə və bir çox digər sahələrin problemlərinə təsir göstərir.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi mümkün qədər əhatəli olmalıdır. Lakin bu o demək deyil ki, hökumət bütün bazar mexanizmini dəyişdirməyə çalışmalıdır. Bu vəziyyətdə, əks nəticəni görə bilərsiniz, başqa sözlə, ağır nəticələrə səbəb olan komanda iqtisadiyyatında özünü tapa bilərsiniz. Belə hallar digər dövlətlərin iqtisadi təcrübəsində məlumdur. Buna görə də mövcud dövlət tənzimləmə sisteminin düzgünlüyünü və adekvatlığını ədalətli

adekvat münasibətlərin inkişaf dərəcəsi ilə qiymətləndirmək olar. Müxtəlif ölkələrdə baş verən situasiyalar hərtərəfli tənzimləmənin təkmilləşdirilməsi, yeni funksiyaların əldə edilməsi və köhnəlmiş funksiyalardan uzaqlaşdırılmasının lehinə danışıq. Ölkələr arasında iqtisadi rəqabətdə məhz iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üsullarını fəal şəkildə sınaqdan keçirən ölkələr uğur qazanır. Bu baxımdan sosial yönümlülük, insanların rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi məsələləri də mühüm rol oynayır. Təsadüfi deyil ki, ölkəmizin iqtisadiyyatında nəzərdə tutulan islahatlar, ilk növbədə, humanist xarakter daşıyır və ali məqsəd insanların rifah halının yüksəldilməsinə xidmət edir.

Beləliklə, iqtisadiyyatın aktiv tənzimlənməsinin ən mühüm məqsədləri humanitar problemlərin həlli və bazar institutlarının inkişafıdır. Bazar transformasiyasında dövlətin rolu müasir iqtisadiyyat elminin ən mübahisəli vəzifələrindən biridir. İstehsalın dövlət tənzimlənməsinin həcmi və intensivliyi ətrafında isə müzakirələr gedir. Və uzun müddət hökumətin şəxsi biznes sahəsinə qarışmaması bazar iqtisadiyyatının və azad sahibkarlıq sisteminin reallığının şərti hesab olunurdu. Böyük Depressiyanın uzun illəri bu prosesdə hökumətin təsirinin zəruriliyini dərk etməyə təkan verdi. Bu dövrdə Amerikada prezident F.D. Ruzvelt “Yeni Sövdələşmə” adlı öz proqramını elan etdi, ona görə dövlət əvvəllər yalnız özəl sektorun əlində olan ən vacib fəaliyyət sahələrinə müdaxilə etmək hüququ aldı. Praktikada bu, ölkədə müstəsna ictimai razılıq, vətəndaş azadlıqlarının bir hissəsinin sabitlik və iqtisadi təhlükəsizlik vədi ilə mübadilə edilməsini, milli iqtisadiyyatda sahibkarlığın vəziyyətini təmin etmək demək idi (Məmmədov İ. 2012).

Sosial-iqtisadi nəticələrə yeni dövlət təsirini tələb edən növbəti ən mühüm mərhələ İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövr, Avropa ölkələrində müharibədən sonrakı quruculuq dövrü idi ki, bu da dövləti bu istiqamətdə fəal yaradıcılıq funksiyasına məcbur etdi, sosial-iqtisadi inkişafın dinamikasına məqsədyönlü fəal təsir göstərmək, qaçılmaz “bazar fiaskosunu” yumşaltmaq.

Bütün Qərbi ölkələrinin müharibədən sonrakı inkişaf təcrübəsinin göstərdiyi kimi, bazar modeli mövcud sosial-iqtisadi inkişafın problemlərini həll etmək iqtidarında deyil, daha doğrusu, bir sıra strateji vəzifələrin məqbul həllini təmin edə

bilmir. Bazar iqtisadi itkilərə və iqtisadi səmərəliliyin itirilməsinə səbəb olan anarxiya və etibarsızlıqla xarakterizə olunur. Bazar sosial narazılıq problemini kəskinləşdirir, əhəmiyyətli gəlir differensiasiyası yaradır, cəmiyyətdə mülkiyyət təbəqələşməsi yaradır, fiziki və maliyyə baxımından, iqtisadi cəhətdən güclü mülkiyyətçi qruplarına üstünlük verir, praktiki olaraq zəif qruplar (pensiyaçılar, əlillər, uşaqlar, sosial və mədəniyyət sahəsində çalışanlar) məhrum qalır. Bazar rəqabəti istehsalçıların əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsinə, işsizliyə, yoxsulların iqtisadi vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olur. Bazar əmlak bərabərsizliyinin aradan qaldırılması, ekoloji problemlərin həlli və fəvqəladə halların qarşısının alınması ilə bağlı humanitar makroiqtisadi problemlərə həssas deyil.

“Dövlət idarəçiliyi nəzəriyyəsi” adlı məşhur elmi əsərdə qeyd olunur ki, “bazar özlüyündə iqtisadi sistemin hər hansı sabit infrastrukturunu yaratmaq və saxlamaq iqtidarında deyil. Özünə buraxılan bazar, sosial nizamın mövcudluğunun əsaslarını sarsıda bilən və bununla da həm dövlətin, həm də iqtisadi sistemin özünü şübhə altına alan bir çox gözlənilməz problemlər yaradır” (Məmmədov S. 2015).

İstənilən sosial-iqtisadi sistem o zaman səmərəli fəaliyyət göstərə bilər ki, ümumi qəbul edilmiş davranış normalarına və oyun qaydalarına sosial həyatın bütün sahələrində, o cümlədən iqtisadiyyatda əməl olunsun. Bu mənada, yalnız dövlət bütövlükdə ümumi iradə və mənafeləri ifadə edən və həyata keçirən xüsusi institut kimi, təkrar istehsal prosesinin bütün iştirakçılarının bazarda “davranış qaydaları”nı milli maraqlara uyğun yerinə yetirməsini təmin edə bilər. Dövlət müəyyən tarixi-coğrafi ərazidə insanların siyasi özünü-təşkil formasıdır, onun əsas funksiyası cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi və digər prosesləri idarə etmək və tənzimləməkdir. Professor A.Y. Elyanov hesab edir ki, “dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin tərəfdarları ilə əleyhdarları arasında sonsuz mübahisə əslində mənasızdır. Yalnız ona görə ki, kapitalizmin inkişafı, eləcə də onun şərtləndirdiyi istehsalın artması (iqtisadi tərəqqinin maddi əsası) ilkin olaraq ictimai həyatın dövlət təşkilinə əsaslanır. Qloballaşma proseslərinə baxmayaraq, bu baxımdan indiyə qədər çox az şey dəyişib və yaxın gələcəkdə dəyişmək mümkün deyil. “Dövlət, əvvəlki

kimi, iqtisadiyyatda lazımı institutlar yarada, dünya arenasında ölkənin maraqlarını təmin edə bilən yeganə qüvvədir” (Ольяхнов А. 2012).

Ədəbiyyatda XIX əsrdən başlayaraq inkişaf etdirilən iqtisadi tənzimləmə nəzəriyyəsi bu gün böyük əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin əsası miqyas iqtisadiyyatı və istehsal nəticəsində əhəmiyyətli bazar uğursuzluğunun mövcudluğuna, bazarda qeyri-kamil informasiyaya, natamam bazarlarla əməliyyatlara və xarici amillərə, bölgü nəticəsində, habelə gəlirlərə əsaslanır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə bazar uğursuzluqlarının daha qabarıq və buna görə də dövlət tənzimlənməsi vəziyyətində daha güclü ola biləcəyi təklif edilmişdir.

Effektiv tənzimləmə rejiminin iqtisadi artımın və inkişafın təşviqində rolu son illərdə tədqiqatçılar və praktiklər tərəfindən böyük maraq doğurmuşdur. Tənzimləmə müxtəlif formalarda ola bilər, o cümlədən inkişaf etmiş ölkələrdə qəbul edilən tənzimləmə siyasəti forması mövcuddur. Zaman keçdikcə bazar uğursuzluqları ona gətirib çıxardı ki, idxalın əvəzlənməsi, bilavasitə sənaye və kənd təsərrüfatına investisiyalar, habelə müəssisələrə dövlət mülkiyyətinin genişləndirilməsi yolu ilə sənayeləşməni təşviq etməklə istehsal fəaliyyətində birbaşa dövlət iştirakının formaları mövcud olsun. Bununla belə, bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə bazarın liberallaşdırılması proqramlarının aşkar uğurundan, eləcə də keçmiş sosialist ölkələrində dövlət planlaşdırmasının uğursuzluğunun sübutundan sonra deregulyasiya da geniş yayılmışdır.

Amerika iqtisadçıları K.Makkonnel və S.Bru dövlətin iqtisadiyyatda sabitləşdirici funksiyasına xüsusi diqqət yetirərək, iqtisadi sabitləşdirmə funksiyasını müasir dövlətin fəaliyyətində ən mühüm hesab edərək, onun məqsədini “kömək etmək, özəl iqtisadiyyat, resursların tam məşğulluğunu və sabit qiymət səviyyəsini təmin etməkdir” kimi qiymətləndirirdilər(Нездрев С.В. 2015).

İqtisadi artımı məhdudlaşdırmaq əvəzinə, təşviq edən tənzimləmə rejiminin təmin edilməsi effektiv tənzimləmənin vacib hissəsidir. Dövlətin effektiv tənzimləmə institutlarını təmin etmək qabiliyyəti bazarların və iqtisadiyyatların öz funksiyalarını nə dərəcədə yerinə yetirdiyini müəyyən edən amil kimi gözlənilə bilər. Tənzimləyici qurumların iqtisadi artıma təsiri tənzimləyicilər tərəfindən nə

dərəcədə effektiv tənzimləyici siyasət və alətlərdən istifadə olunmasından asılı olacaq.

Paul Samuelson qarışıq iqtisadiyyat nəzəriyyəsini irəli sürdü. Onun nəzəriyyəsi dövlət tənzimlənməsi və bazar mexanizminin birləşməsinə təklif edir. “Bazarın və hökumətin tənzimləyici qüvvələrinin birləşməsi məcmu tələb və iqtisadi təklifin tarazlığını təmin edir, iqtisadi səmərəliliyi, sosial ədaləti və iqtisadi artımı birləşdirməyə imkan verir. Bu, həm bazarın, həm də dövlətin mənfi təsirlərini yumşaltmağa imkan verir” (Şirəliyev R. 2016).

Azərbaycanda iqtisadiyyatın yüksək texnologiyalı qeyri-neft sektorunun balanslaşdırılmış inkişafı karbohidrogenlərin ixracına arxalanmağa real alternativdir. Qeyri-neft sektorlarının artan rolu iqtisadiyyatın strukturunun şaxələndirilməsi, innovativ texnologiyalar əsasında Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsi, eləcə də davamlı inkişafın təmin edilməsi zərurəti ilə diktə olunur. Bu şəraitdə sosial-iqtisadi inkişafın səmərəliliyi, makroiqtisadi dinamikanın bərpası perspektivləri iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyi və xarakteri ilə müəyyən edilir.

İqtisadiyyatın idarə edilməsinə iqtisadi subyektlərin davranışını müəyyən edən və iqtisadi sistemdə sosial qrupların maraqlarının qarşılıqlı əlaqələndirilməsini təmin edən bazar institutları təsir edir. Neftdən başqa sahələrin də inkişafı iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Bir çox ölkələrin təcrübəsinin göstərdiyi kimi, iqtisadiyyatın struktur islahatı adətən sosial dəyişikliklərin sürətini üstələyir və həyat səviyyəsində qeyri-bərabərliyin kəskinləşməsi, sosial xidmətlərin keyfiyyətinin aşağı düşməsi, sosial göstəricilərin əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməsi ilə müşayiət olunur. Eyni zamanda, pisləşmə sürəti iqtisadiyyatda tənzimləyici qərarların keyfiyyətindən birbaşa asılıdır. Və əksinə, bu sahədə irəliləyiş əldə etmiş ölkələrdə dövlət tənzimlənməsinin məzmununda və məqsədlərində nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişikliyi, həllərin mürəkkəbliyi və informasiya-analitik dəstəyin artmasını görmək olar. Dövlət tənzimləmə sisteminin imkanları əsasən iqtisadi məkanın liberallaşdırılması, bazar tələblərinin təhlili

zərurəti ilə, proqram və dizayn metodlarından istifadə ilə, habelə rəqabətin artması, tənzimləyici dəstəyin inkişafı ilə bağlıdır.

Müasir iqtisadi inkişafın şərtlərinə uyğun olaraq dünya səviyyəsində ölkələrin rəqabət mübarizəsində müqayisəli üstünlüklər həlledicidir. Hökumətin müdaxiləsinin məqsədləri sosial və iqtisadi qazandır. Bu nailiyyətlər istehlakın həcmi və strukturu, əmək haqqının səviyyəsi, ekoloji standartlar və s. kimi göstəricilərlə təsdiqlənir. Bütün bu məsələlər Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən dünya inkişafının mərkəzi istiqaməti kimi irəli sürülüb. Onların arasında əsas rol təbii ki, sosial siyasətə məxsusdur. Məhz sosial siyasət məsələləri demək olar ki, bütün ölkələrdə əsas siyasət məsələləri sırasındadır, mövcud resursların yetərli olub-olmamasının fərqi yoxdur. Təəccüblüdür ki, ən kəskin sosial problemlərlə mühüm resurslara, əsasən də neftə malik olan ölkələr üzləşib. Görünür, bu, son illərdə neftin qiymətinin aşağı düşməsi ilə bağlıdır. Bu vəziyyət bu ölkələrdə qeyri-neft inkişafı probleminin aktuallığının artmasına səbəb olub.

Ölkəmizdə əvvəllər ixracın əsasını neft təşkil edirdi, onun satışından əldə olunan gəlirlər isə büdcənin dolğunluğunun mərkəzi mənbəyi idi. Dövlətin həyata keçirdiyi düşünülmüş siyasət bir çox neft hasil edən ölkələrin üzləşdiyi fəlakətli iqtisadi tənəzzülün qarşısını almağa imkan verdi. Neft gəlirlərinin yüksək olduğu dövrdə qeyri-neft sənayesinin inkişafına xeyli vəsait yönəldilib. Bu sektorlara infrastruktur, kənd təsərrüfatı, innovasiyaların inkişafı və bir sıra digər sahələr daxildir (Məmmədov S. 2015).

Əsas təhsil və səhiyyə olan mühüm sosial sahələrin inkişafını ayrıca qeyd etmək lazımdır. Bunda maliyyə sabitliyinin yaradılması mərkəzi rol oynadı. Hazırda qeyri-neft sektoruna dövlət müdaxiləsi ondan ibarətdir ki, onun əsas rolu maliyyə sabitləşməsi və iqtisadi artımın sürətləndirilməsi ilə bağlıdır. Qeyri-neft sənayesinin gələcək inkişafının həlledici şərti investisiya fəaliyyətinin inkişafıdır. Xarici və yerli investorları cəlb etmək üçün dövlət investisiya cəlbediciliyinin artırılması proqramı hazırlayıb. Hökumət ixrac potensialı olan sahələrin inkişafına xüsusi diqqət yetirir.

Bunun üçün dövlət iqtisadiyyatı tənzimləmək üçün bütün üsullardan fəal şəkildə istifadə edir. Bunlara həm birbaşa alətlər dəsti, həm də dolaylı və ya iqtisadi

alətlər daxildir. Bu səmərəli texnika sayəsində bir tərəfdən ciddi istehsal intizamı yaradılır, digər tərəfdən isə iştirakçıların təsərrüfat fəaliyyətinə iqtisadi marağı artır. Ciddi dövlət nəzarəti və maddi həvəsləndirmənin elmi birləşməsi əhalinin müxtəlif sosial təbəqələrinin mənafeyinə riayət olunmasına təminat verir. Bu yanaşma bəzi hallarda qaçılmaz olaraq baş verən işsizliyin təhlükəli artmasına nəzarət etməyə və qarşısını almağa imkan verir.

Ölkəmizdə əvvəlki illərdə iqtisadiyyatda praktiki olaraq inkişaf etməmiş bir istiqamətin - turizmin inkişafına şərait yaradılmışdı. Sosializm dövründə özünəməxsus iqlimə, dəniz sahilinə, balneoloji sərvətlərə baxmayaraq, ittifaq büdcəsindən kurortların və turizm kurortlarının inkişafı üçün pul ayrılmırdı. Təəccüblüdür ki, hətta paytaxt Bakıda belə beşulduzlu otellər yox idi. Onilliklər ərzində bu vəziyyət bu sahədə mövcud potensialdan istifadə etməyə imkan vermirdi. Buraya turizm üçün unikal olan Qarabağın işğalını da əlavə etsək, sənaye üçün itkilərin miqyası doğrudan da nəhəngdir. Buna baxmayaraq, dövlətin səriştəli iqtisadi siyasəti sayəsində ilk dəfə yaradılmış yüksək səviyyəli mehmanxanalar şəbəkəsi, yollar, hava limanları və digər infrastruktur obyektləri turizmin inkişafı üçün geniş imkanlar açır. Respublikada birinci və ikinci kompleks regional inkişaf proqramları uğurla həyata keçirilib və hazırda üçüncü analoji proqram həyata keçirilir (Dargahov V.S., Karimov R.N. 2014).

Xüsusi vurğulanmalıdır ki, respublikada dövlət tənzimləmə sistemində proqram üsulu geniş yayılmışdır. Dövlət büdcəsi, məqsədli proqramlar, milli təyinatlı məhsulların tədarükünə dair sifarişlər və s. indikativ planlaşdırmanın nəticəsidir. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlər tərəfindən istifadə edilən indikativ planların əksəriyyəti plan-proqramlar və ya proqnozlardır, çünki onların gələcək üçün göstəricilərinin resursla təminatı əsasən proqnoz xarakterlidir. Məsələn, Yaponiyada sosial-iqtisadi inkişafın mərkəzləşdirilmiş planları göstərici planlardır, çünki “onların hüquqi qüvvəsi yoxdur. Təbiətdə istiqamətləndirici və istiqamətləndiricidirlər. Ona görə də bu planların həyata keçirilməsi ictimai maraqlara uyğundur” (Нездрев С.В. 2015).

Çinli alim Li Cinwenin fikrincə, “Çində indikativ planlaşdırma dövlətin üstünlük təşkil etdiyi iqtisadiyyatın özəl və mərkəzləşdirilmiş sektorlarının birləşməsinə əsaslanır”, lakin mərkəzləşdirilmiş sistemə daxil olan müəssisələrin fəaliyyəti zərurət şəraitində həyata keçirilir. “Çində planlaşdırma direktiv deyil, göstəricidir”(Ли Цзиньвэнь., 2011). Monqolustan alimi, iqtisad elmləri doktoru, professor T.Dorj və rusiyalı alim, professor V.Oreşin hesab edirlər ki, “inkışaf etmiş ölkələrdə indikativ planlaşdırma milli, regional, sahəvi inkışaf proqramlarının formalaşdırılması üzrə bütün işləri əhatə edir. Onlar həm dövlət, həm də qeyri-dövlət iqtisadi subyektlərinin resurslarını səfərbər etmək vasitəsidir. Onlar milli və regional inkışaf məqsəd və vəzifələrinə nail olmaq üçün istifadə olunur. Alimlər hesab edirlər ki, indikativ plan çoxşaxəli bir prosesdir və təsərrüfat subyektlərini öz müəssisələrinin inkışafı üçün ən səmərəli strategiyayı seçməyə istiqamətləndirmək üsulu kimi göstərici planı ehtiva edir. Eyni zamanda müxtəlif səviyyəli dövlət orqanları, ölkənin vahid təsərrüfat kompleksinin ayrı-ayrı sektorları üçün iqtisadi siyasətin seçilməsinin əsas alətidir. Belə komplekslərə elmi-texniki, regional, sosial, ekoloji və s. paralel olaraq, dövlətin sosial-iqtisadi sahənin inkışafına birbaşa təsir aləti, göstəricilər sistemidir. Məqsəd dövlət orqanlarının ölkənin iqtisadi və sosial inkışafına təsiridir” (Şəkərəliyev A. 2016).

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ

2.1. Azərbaycan xidmət sektorunun müasir vəziyyəti

1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi ilə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra respublika iqtisadiyyatı öz inkişafının yeni mərhələsinə - bazar iqtisadiyyatına keçdi. Ölkə formalaşma və inkişaf mərhələsində idi, dövlət iqtisadiyyatı stimullaşdırdı, ən böyük töhfə neft sənayesinə və kənd təsərrüfatına verildi. Neft sektorundan nəhəng kapital axını sayəsində o, çox sürətli bir tempə geridə qalmış ölkədən inkişaf etməkdə olan ölkəyə çevrildi. Beləliklə, neft sektoru ölkə iqtisadiyyatında aparıcı sahəyə çevrilmişdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında neft sektorunun aparıcı rolunu danmaq olmaz. Keçid dövründə ölkə iqtisadiyyatına böyük xarici sərmayələri cəlb edən məhz neft ehtiyatları olmuşdur. Neftdən əldə olunan gəlirlər bütün iqtisadiyyatın maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılmasına, mühüm sosial problemlərin həllinə, yoxsulluğun azaldılmasına və ümumiyyətlə, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə öz töhfəsini verdi. Amma 2008-ci ildə başlayan qlobal iqtisadi böhran iqtisadiyyatımızın zəifliyini və neftin dünya qiymətlərindən asılılığını göstərdi. Ona görə də yeni inkişaf strategiyası qəbul edildi ki, onun da mahiyyəti neft gəlirlərinin qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilməsidir. Azərbaycanda bu sahənin inkişafının əsas istiqamətləri kənd təsərrüfatı, turizm, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, tikinti, nəqliyyat, xidmət və enerjidir. 2011-ci ildən etibarən Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) ümumi həcmində neft və qeyri-neft sektorlarının payı bərabər olmuşdur. Bu dövrdən etibarən qeyri-neft sektorunda sabit artım tendensiyası müşahidə olunur. Əgər 2006-2008-ci illərdə ölkənin ÜDM-də qeyri-neft sektorunun payı cəmi 40 faiz təşkil edirdisə, bu gün bu rəqəm xeyli artıb. Hökumət “qara qızıl”ın insan kapitalına çevrilməsi və neft gəlirlərindən gələcəkdən asılı olmayan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın inkişafı üçün istifadə strategiyasını uğurla davam etdirir.

Yaxın vaxtlara qədər, yəni, 2015-2016-cı illərdə neft sektorunun xüsusi çəkisi ÜDM-in 90%-ni təşkil etsə də, qlobal böhran və neftin bir barelinin bazar qiymətinin aşağı düşməsi ölkəmizin iqtisadiyyatına da təsirsiz ötüşməyib. Xarici valyutanın (petrodollar) daxilolmalarının azalması milli valyutanın ucuzlaşmasına təsir etdi, yəni, devalvasiya və üzən məzənnəyə keçid baş verdi (Давидов Б. 2016).

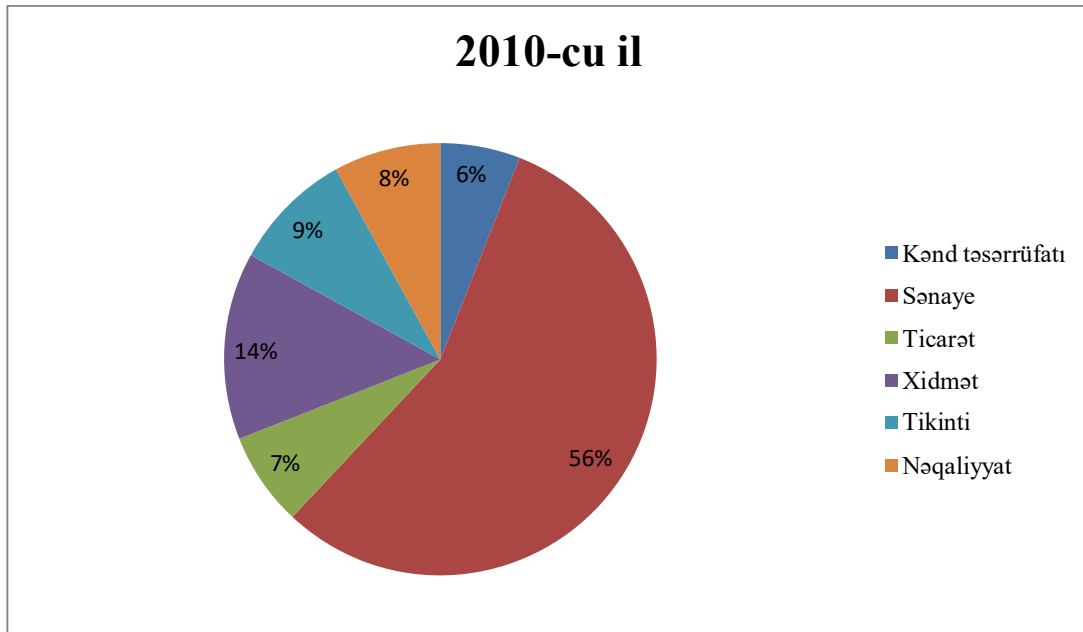
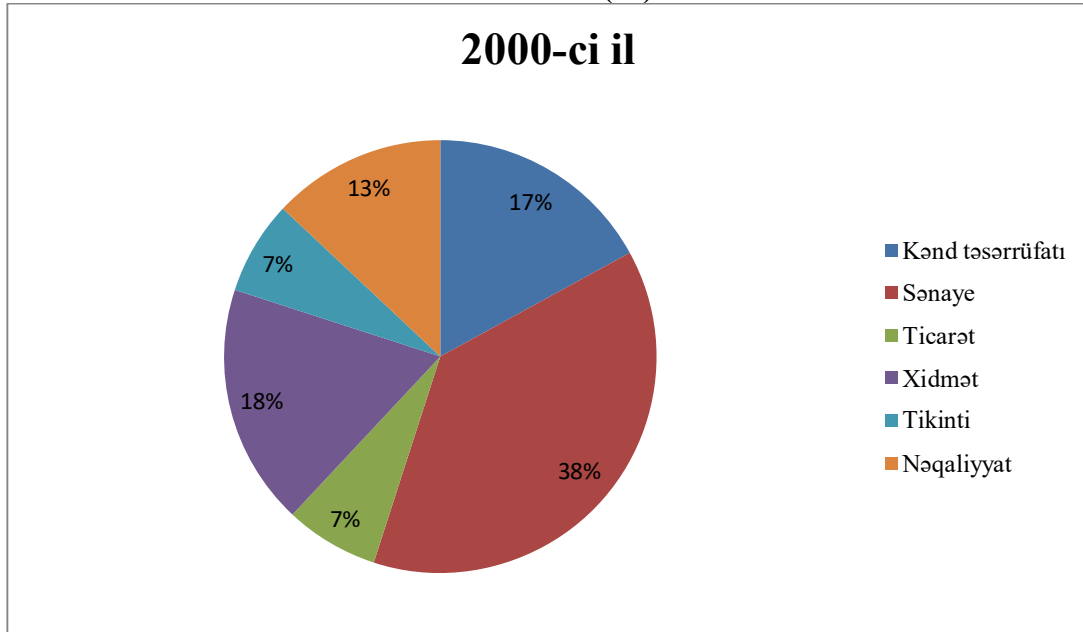
Bu, Azərbaycan iqtisadiyyatına çox təsir etdi, çoxsaylı banklar, şirkətlər və s. bağlanmağa başladı və bununla da işsizlərin sayının artmasına səbəb oldu. Bütün bunlar ölkədə iqtisadiyyatın digər sahələrini də inkişaf etdirməyə ehtiyac olduğuna işarə idi. Bununla bağlı dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirildi.

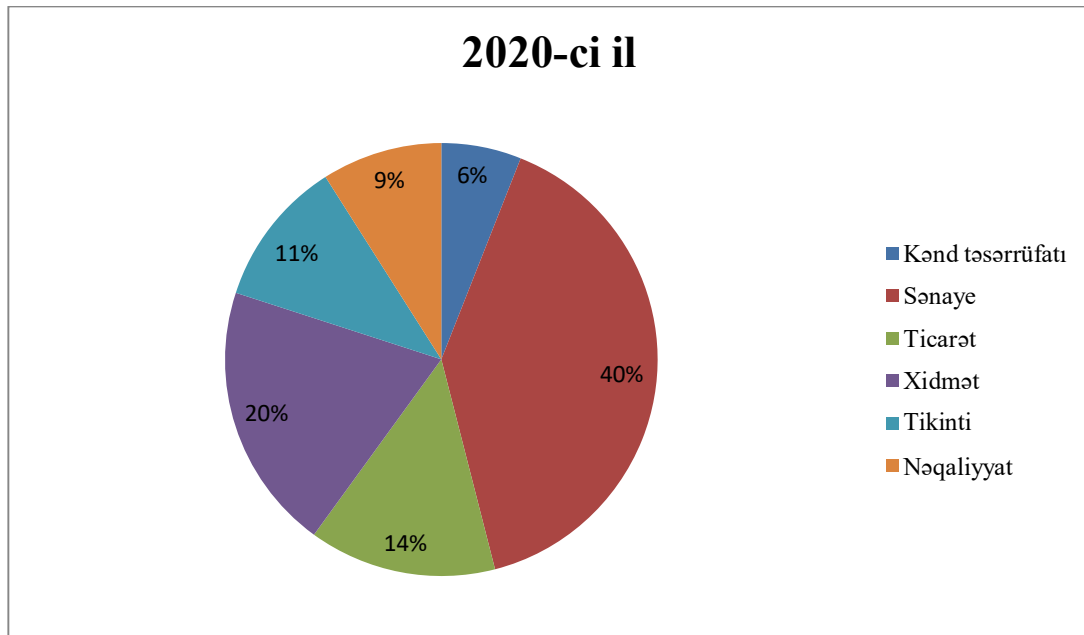
Azərbaycan neftlə zəngin ölkədir, xüsusilə bank sektorunda müəyyən makroiqtisadi və maliyyə islahatları aparmış və müəyyən çətinliklərlə üzləşmiş, büdcəsinin 46%-i Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun transfertləri hesabına maliyyələşməkdədir. Beləliklə, resurs əsaslı makroiqtisadi problemlərdən qaçmaq və davamlı inkişafa nail olmaq üçün Azərbaycan siyasətçiləri qeyri-neft sektorlarını inkişaf etdirməlidirlər. Müzakirə olunan əlaqəli ədəbiyyatın yekununda qeyd olunduğu kimi, qeyri-neft sektorlarının maliyyə resursunun təmin edilməsi resurslarla zəngin iqtisadiyyatın davamlı inkişafa nail olmaq üçün iqtisadi diversifikasiya üzrə islahatları sürətləndirməyin yollarından biridir (Mukhtarov Sh., Humbatova S., Seyfullayev İ. 2019).

Dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində 2017-ci ildə ölkənin neft sektorunun ÜDM-də xüsusi çəkisi 70%-ə endi. Belə ki, qeyri-neft sektoru artaraq 2,5 faiz, kənd təsərrüfatı 4 faizdən çox, qeyri-neft sənayesi 3 faizdən çox olub (Gasimli V. 2021).

Azərbaycan iqtisadiyyatının strukturunu daha ətraflı nəzərdən keçirmək üçün kənd təsərrüfatı, ticarət, sənaye, xidmətlər və s. üzrə faizləri göstərən qrafik 1-ə baxaq.

Qrafik 1: Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının strukturu, müvafiq olaraq 2000, 2010, 2020-ci illər (%)

Mənbə: stat.gov.az-ın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafik 1-dən görünür ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının strukturunda sənaye ən böyük paya malikdir. 2000-ci ildə 38% idisə, 2010-cu ildə bu rəqəm 56%-ə qədər artsa da, 2020-ci ildə yenidən 40%-ə düşsə də, hələ də böyük paya malikdir. Kənd təsərrüfatının payı 9% azalıb; 16 il ərzində nəqliyyat 4% azalıb; tikinti 7%-dən 11%-ə yüksəldi; xidmətin payı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir, lakin 2010 və 2020-ci illər arasındakı fərq 6% artım idi və ticarət 20 ildə iki dəfə artdı (Guliyeva S. 2021).

Bildiyimiz kimi, xidmət sahəsi yüksək perspektivli və sürətlə inkişaf edən sahələrdən biridir. Bu sahə ticarət və nəqliyyat maliyyəsi, sığorta və bir çox digər vasitəçi təşkilatlardan tutmuş bir çox sahələri əhatə edir.

Buraya həmçinin otellər, restoranlar, camaşırxanalar, gözəllik salonları, təhsil və idman obyektləri, radio və televiziya stansiyaları, səyahət xidmətləri, konsaltinq firmaları, səhiyyə, muzeylər, kinoteatrlar, teatrlar və s. bütün bu müəssisələr respublikamızın əhəlisinə və qonaqlarına xidmət göstərir. Yuxarıda göstərilən bütün xidmət növləri Azərbaycanda mövcuddur və intensiv şəkildə inkişaf etdirilir.

Azərbaycanda xidmət sahəsi təşkilatlarının əsas strateji məqsədi bazar iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı şəraitində siyasi və iqtisadi sabitliyi qorumaqdır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına

görə, 2012-ci ildə xidmət sektorunun inkişafı, ticarət və xidmət sahələrində 3,6 milyard manat, ümumi daxili məhsulun 6,7 faizini təşkil edən əlavə dəyər yaradıb. Bu, 2011-ci illə müqayisədə həcmdə 9,6% artım müşahidə olunub. Nəticədə, qeyri-neft sektorundan daxil olan əlavə dəyər ÜDM-in xüsusi çəkisində 28,5 milyard manat, yəni, 54,4% təşkil edib (Şirəliyev R. 2016).

Azərbaycan iqtisadiyyatında turizm sektoru mühüm sahələrdən biridir. Ölkədə göstərilən turizm xidmətlərinin həcmi ölkənin ÜDM-dən (2013-cü ildə 5,7%) 3,2 dəfə artıb. 2013-cü ilin sonuna 1 067,9 milyon manat təşkil edib ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə (891 milyon manat) 18,2% çoxdur. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2013-cü ildə turizm xidmətlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 2012-ci ildəki 1,79 faiz, 2010-cu ildə 0,99 faizə qarşı 2,05 faiz təşkil edib (stat.gov.az).

Bu gün ölkədə qeyri-neft sektorunun alternativ növü turizmdir. Azərbaycan ərazisində turizm sektorunun böyük perspektivləri vardır. Ölkədə zəngin istirahət resursunun olması dünyanın hər yerindən çoxlu sayda turisti cəlb edir.

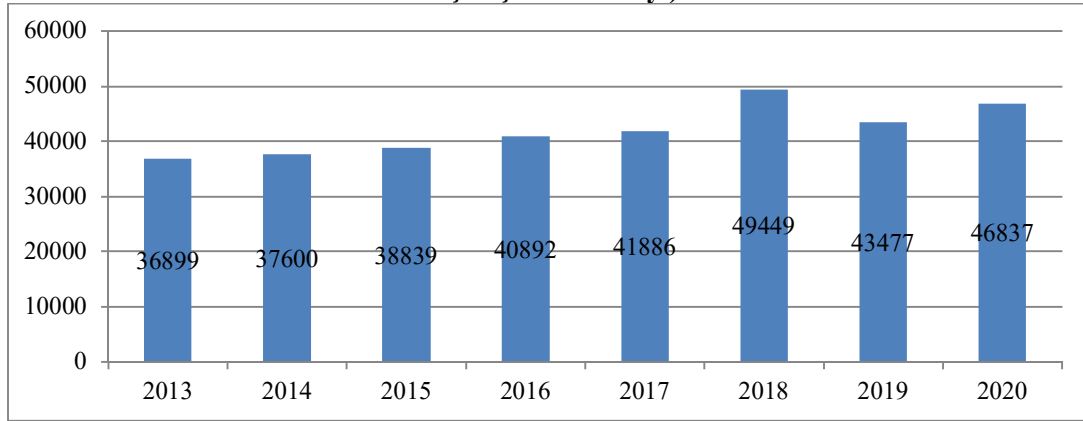
Bununla əlaqədar, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ. Əliyev 2011-ci il fevralın 15-də “2011-ci ilin Azərbaycan Respublikasında Turizm ili elan edilməsi haqqında” 1320 nömrəli Sərəncam imzalamışdır. DSK-nın məlumatına görə, bu sərəncam imzalanana qədər turizm sektorunda çalışanların sayı 36 899 nəfər idisə, 2020-ci ildə bu rəqəm 26,9% artaraq 46 837 nəfər olub (Əliyeva M. 2021).

Aydınlıq üçün turizm xidmətləri sektorunda məşğulluğun artmasını qrafiklə göstərək.

Qrafik 2 xidmət sektorunda işləyənlərin sayının hər il necə artdığını göstərir. 2018-ci ildə ən çox 49.449 nəfər müşahidə olunur. 2020-ci ildə turizm xidmətləri sektorunda məşğul olanların sayı 46 837 nəfər olub, yəni, 7,7% artıb.

Müəssisələrin 2013-cü ildə turizmdən əldə etdiyi gəlir 24 min dollara yaxın, 2014-cü ildə 28 min dollar, 2015-ci ildə isə bu rəqəm 34 min dollar olub. Deməli, turizmin inkişafı ölkəyə valyuta axınına gətirib çıxarır.

Qrafik 2: 2013-2020-ci illərdə turizm xidmətləri sektorunda işləyənlərin sayı (min nəfərə düşən şəxslərin sayı)

Mənbə: stat.gov.az-ın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin məlumatına görə, 2020-ci ildə Azərbaycana gələn turistlərin sayı 2 milyon 691 min 998 nəfər olub ki, bu da rekord göstəricidir. Bu, 2019-cu illə müqayisədə 20% çoxdur. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2020-ci ilin yanvar-iyun aylarında Azərbaycanda turizmdən 22,4 milyon manat gəlir əldə edilib (Şəkəraliyeva Z. 2021).

Azərbaycanda turistləri cəlb etmək üçün müxtəlif tədbirlər keçirilir, şopinq festivalları keçirilir və son zamanlar “TAXFREE” (vergidən azadolma) adlı xidmətdən istifadə edilir. Bu, malların məbləğinə görə ƏDV-ni qaytaran alıcılara təqdim edilən dünya miqyasında məşhur xidmətdir.

Bu növ xidmətin göstərilməsini asanlaşdırmaq üçün ticarət mərkəzlərində ƏDV-nin qaytarılması üçün sənədlərin hazırlanması ilə məşğul olan xüsusi şöbələr fəaliyyət göstərir. İstifadəçilər müəyyən məbləği banklarda və hava limanlarında yola düşərkən ala bilərlər. Bu xidməti tam təmin etmək üçün bir çox bankların həftənin 7 günü, günün gec saatlarına qədər, eləcə də bayram günlərində fəaliyyət göstərməsi xidmətin yüksək səviyyədə olduğunu göstərir.

Beləliklə, belə qənaətə gəlmək olar ki, turizm ölkədə qazandır, iqtisadiyyatın dirçəlməsinə töhfə verir, yeni otellər, əyləncə obyektləri açılır, müxtəlif festivallar keçirilir və s.

Bütün bunlar yeni iş yerlərinin açılmasına, işsizliyin azalmasına, ölkənin iqtisadi və mədəni inkişafının artmasına xidmət edir. Təbii ki, turizm sektorunun başında xidmət sektorunun da olması qaçılmazdır.

Turistləri cəlb etmək, mehmanxana biznesi aparmaq, turist ekskursiyaları və s. ən yüksək səviyyədə xidmət göstərə bilən yüksək ixtisaslı kadrlar tələb olunur. Bunun üçün çoxsaylı təlimlər və hazırlıq xidməti işləri aparılır.

Ölkədə turizmlə yanaşı, daxili tələbatı ödəmək üçün xidmət sahəsini də daim təkmilləşdirmək lazımdır. Avropada işləyənlərin təxminən 73%-i xidmət sektorunda çalışır. Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu rəqəm 49-51% təşkil edir.

Bəzi analitiklər hesab edir ki, kənd təsərrüfatı ölkənin xidmət sektorunun payının artırılmasında mühüm rol oynayır. Bu onunla izah olunur ki, inkişaf etmiş ölkələrdə urbanizasiya prosesi çoxdan dayandırılıb, Azərbaycanda isə hələ də davam edir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatında işləyənlərin sayı azalacaq, xidmət sahəsində çalışanların sayı artacaq. Xidmətdə işləyənlərin sayının artması nəticəsində ixtisaslı kadrların səviyyəsi yüksələcək.

Dövlətin apardığı islahatlar, ölkədə yeni iqtisadi münasibətlər xidmət fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün yaxşı şərait yaratmağa imkan verir. Bütün bunlar xidmət sektorunun xidmət təşkilatlarının daim təkmilləşdirilməsinə və xidmətin yeni üsullarının, növlərinin və formalarının meydana çıxmasına ehtiyac olduğunu göstərir. Xidmət sektoru fərdi ehtiyaclara getdikcə daha çox diqqət yetirməyə başladı, eyni zamanda xidmət bazarında rəqabət gücləndi və daha sərt keyfiyyət tələbləri ortaya çıxdı. Nəticədə yerli və xarici təşkilatlar arasında rəqabət mühiti yaranır ki, bu da daxili xidmət müəssisələrini stimullaşdırır, əhalinin bütün təbəqələrinin tələbatını ödəmək üçün geniş çeşidli xidmətlərin yaranmasına kömək edir.

Bu gün xidmətlərin artımını və rəqabət qabiliyyətini artıran əsas amil ən son texnologiyaların tətbiqi, eləcə də xidmətlərin innovativ fəaliyyətidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına öz təsirini göstərən müasir innovativ iqtisadiyyat şəraitində ölkədə xidmət sahəsinin müasir tələblərə cavab verməsi üçün qısa

müddətdə innovativ inkişaf səviyyəsinə keçid zəruridir. Bunun üçün xidmət müəssisələrinin fəaliyyətinin cari vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üsullarını təkmilləşdirmək lazımdır.

Qloballaşma, qlobal iqtisadi artım templəri, dəyişən mühitdə risklər, ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyəti, davamlı iqtisadi artım baxımından qeyri-neft ÜDM-in artımının təmin edilməsinə investisiya qoyuluşu iqtisadi prioritet olmalıdır.

Qeyri-neft ÜDM-in artımı ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunması, investisiyaların stimullaşdırılması və səmərəliliyin təmin edilməsi, neft gəlirlərindən asılılığın azaldılması və qeyri-neft sektorunun inkişafının təşviqi hesabına əldə edilməlidir (Humbatova, S.I., Tanriverdiev, S.M., Mammadov, I.N., Hajiyev, N. G.-O. 2020).

2.2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizm və qeyri-neft sektorunun inkişaf meyllərinin qiymətləndirilməsi

2020-ci ilin oktyabr və noyabr ayları bütün Azərbaycan üçün ağır və həm də şərəfli oldu, çünki bu dövr ərzində Qarabağ münaqişəsi milli ordu tərəfindən həll edildi. Artıq 30 ilə yaxındır ki, Azərbaycanın cənub-qərb hissəsinin əraziləri Ermənistan tərəfindən işğal olunmuşdu. Ermənistan 1994-cü il atəşkəs sazişindən sonra formalaşmış status-kvonu qoruyub saxlamağa çalışaraq, ATƏT-in Minsk qrupunun vasitəçiliyi ilə danışıqlar yolu ilə münaqişənin həllini bilərəkdən ləngitdi. Nəticədə Azərbaycan istehsal potensialının çox böyük hissəsindən (1/5) məhrum edildi, 300.000 nəfər iş yerini itirdi və keçmiş əhalisini (əhalinin təxminən 12%-i) köçürməyə məcbur oldu. Şübhəsiz ki, bu aylar Cənubi Qafqaz regionunda yeni dövrün başlanğıcı idi. Azərbaycan, Rusiya və Ermənistanın imzaladığı sazişdə bəzi mübahisəli məqamlar olsa da, Azərbaycan xalqı regionda sülhün qorunub saxlanacağına ümid edir. Nəhayət, minlərlə qaçqın öz tarixi və müqəddəs torpaqlarına geri qayıda biləcək. Bundan başqa, torpaqların azad edilməsinin Azərbaycana iqtisadi inkişaf və firavanlıq gətirəcəyi gözlənilir. Sentyabrın 27-dən noyabrın 9-dək Rusiyanın vasitəçiliyi ilə hərbi əməliyyatların dayandırıldığı, razılaşma əldə olunduğu gün Azərbaycan Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan,

Xocavənd kimi rayonların, habelə Şuşa şəhərinin işğaldan azad edilməsinə nail oldu. 2020-ci il dekabrın 1-dək olan müddətdə razılaşma əldə olunduqdan sonra erməni hərbi birləşmələri daha üç rayonu - Ağdam, Kəlbəcər və Laçını tərk etdi. Cəmi 13.198 km² azad edildi. İndi Azərbaycan 10.000 km² əraziyə tam nəzarət edir və hazırda Qarabağ ermənilərinin yerləşdiyi 3100 km² əraziyə Rusiya sülhməramlı qüvvələri 5 il müddətinə yerləşdirilir (Əliyev T. 2021).

Torpaqların azad edilməsi Azərbaycanın gələcəyi ilə bağlı çoxlu müsbət fikirlər və suallar doğurdu. İşğal olunmuş torpaqlar bazar iqtisadiyyatına nail olmaq üçün mühüm problemlərdən biri idi və hazırda həllini tapmış bu torpaqlara, Azərbaycanın iqtisadiyyatına yeni həyat gətirmək üçün səmərəli siyasət aparılmalıdır. Bütün çağırışlara baxmayaraq, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası böyük iqtisadi əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Müharibə gözləntiləri səbəbindən xarici investorların investisiya səviyyəsi təhlükə altında idi. Hesablamalara görə, 2012-ci ilə qədər ümumi investisiyaların 70%-i xarici investisiyalara, 30%-i isə qeyri-neft sektoruna yönəldilib (Fikrətzadə F., Hacıyeva S. 2020).

Qısa müddət ərzində müharibə və Azərbaycan hökumətinin təhlükəsizlik zəmanəti investorları sərmayə qoymağa daha inamlı edir. Hələ müharibədən sonra Azərbaycanın “Azərenerji” şirkəti İtaliyanın “Ansaldo Energia” şirkəti ilə işğaldan azad edilmiş torpaqlarda enerji infrastrukturunun yaradılması haqqında müqavilə imzalamışdır. İşğal dövründə Qarabağ ətrafındakı yaşayış məntəqələri tamamilə dağıdılıb və bərpaya ehtiyacı var. Üstəlik, bəzi hökumət mənbələrinə görə ərazinin minalardan təmizlənməsi təxminən 10 il çəkəcək. Ərazinin təbii sərvətlərindən istifadə oluna bilmədi və 1 milyona yaxın qaçqının dövlət tərəfindən aylıq yardım alması ölkə büdcəsi üçün ciddi problem idi. İndi kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsi üçün yararlı olan təxminən 1,5 milyon hektar torpaq azad edilib və bu, bütöv istehsal zəncirinin yaradılmasına gətirib çıxaracaq ki, bu da vətəndaşlar üçün yeni iş yerləridir. Zəngin su ehtiyatları ölkənin digər ərazilərinin də (Aran) su ehtiyatlarının qıtlığının əsas problemi olan ərazilərinin sulanmasına kömək edəcəkdir. Nümunə kimi Tərtər rayonunda yerləşən Sərsəng su anbarının ümumi sahəsi 100 min hektar olan suvarma suyu ilə təmin etmək gücü var. Ölkənin su

imkanları məhdud olduğundan Sərsəng və digər su anbarları (Suqovuşan, Xudafərin) kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılmasına üstünlük verəcək. Təbii sərvətlərə gəlincə, işğala qədər 5 qızıl, 7 civə, 2 mis, 1 qurğuşun və sink, 1 kömür və 11 mineral su kimi 163 müxtəlif faydalı qazıntı yatağı məlum idi. 1997-ci ilin sentyabrında Ermənistan Kanadanın “First Dynasty Mines” şirkəti ilə müqavilə imzalayaraq Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş rayonlarının təbii mineral ehtiyatlarını talan etməyə başladı. İndi Azərbaycan hökuməti ümumi zərərin hesablanması üçün beynəlxalq audit keçirmək və təzminat tələb etmək üçün beynəlxalq məhkəməyə müraciət etmək niyyətindədir. Təbii sərvətlərlə yanaşı, bölgə turizmi inkişaf etdirmək üçün də böyük potensiala malikdir. Dağlıq şəhərlər dünyanın hər yerindən turistləri cəlb etmək imkanı verir. Bu hollarda xəstəliyinin təsirini azalda və dövlət büdcəsini artırma bilər.

Kommunikasiyaların bərpası məqsədilə Prezident İlham Əliyev Bərdə-Ağdam dəmir yolunun layihələndirilməsi və tikintisi haqqında sərəncam imzalayıb. Sərəncama əsasən, dəmir yolunun uzunluğu 45 kilometr olacaq və Prezidentin ehtiyat fondundan Azərbaycan dəmir yollarına 5 milyon manat ayrılıb. Rabitə sisteminin bərpası ölkənin regional inkişafına öz faydalarını göstərəcək və Qarabağ regionunun Azərbaycan iqtisadiyyatına inteqrasiyasını sürətləndirəcək. Onu da qeyd edək ki, üçtərəfli müqaviləyə əsasən, yaxın günlərdə Naxçıvana dəmir yolu və avtomobil yolunun tikintisinə başlanılacaq. Uzun müddət İran ərazisindən insanların və yüklərin daşınması üçün istifadə edilmişdir ki, bu da məhsuldarlığı aşağı salmışdır. Naxçıvana dəmir yolu və magistral yol çəkildikdən sonra Azərbaycan malları Türkiyəyə və Avropa bazarına daha asan daşınacaq.

İndi Qarabağın işğaldan azad edilmiş bütün ərazilərində çoxşaxəli, balanslaşdırılmış, innovativ, ağıllı və layiqli sosial-iqtisadi inkişaf zirvədədir. Bütün yeni regionlarda şaxələndirilmiş, lakin kompleks inkişaf, abadlıq və köçürmə tədbirləri həyata keçirilir ki, bu da gələcək günlərdə Azərbaycanın iqtisadi gücünü və potensialını mütləq daha da gücləndirəcək.

Belə görünür ki, Azərbaycan Prezident İlham Əliyevin uzaqgörən rəhbərliyi altında Qarabağı nəhəng iqtisadi potensiala malik inkişaf, sülh və təhlükəsizlik

platformasına çevirir. “Tolerantlıq” və “multikulturalizm” modelləri ilə dünya miqyasında məşhur olan Azərbaycan, həmçinin 44 günlük vətən müharibəsinin bitməsindən və bölgədə qanunsuz işğalın hələ davam etdirilməsini əzmini sındırandan sonra Qarabağın xristian və müsəlman irsinin yenidən qurulması planlarını açıqlayıb.

Bununla əlaqədar olaraq, bu yaxınlarda Prezident İlham Əliyev və həmkarı, Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində bu yaxınlarda işğaldan azad edilmiş şəhərində Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının açılışını etdilər.

Bu, yeni azad edilmiş ərazilərdə ilk hava limanıdır. Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan Füzuli Beynəlxalq Hava Limanına enən ilk dövlət başçısı oldu. Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyası (IATA) onu FZL kodu ilə beynəlxalq hava limanları siyahısına daxil edib. Beləliklə, hava limanı Qarabağın dünyaya açılan qapısı rolunu oynayacaq.

Bu hava limanının regionda turizm və ticarətin inkişafına töhfə verəcəyinə ümid edilir. Qarabağın simvolik şəhəri Şuşaya gedən səyahətçilər də bu hava limanı vasitəsilə daşınacaq. Hava limanı Şuşadan təxminən 100 kilometr (62 mil) və paytaxt Bakıdan 300 kilometr məsafədədir. Üstəlik, bütün geniş gövdəli təyyarələr, o cümlədən iri yük təyyarələri bu hava limanından uçuşlar həyata keçirə biləcək.

Hava limanının uçuş-enmə zolağının uzunluğu 3000 m, eni 60 m, terminalı saatda 200 sərnişini qəbul etmək gücünə malikdir. Bundan əlavə, o, beynəlxalq mülki aviasiya və nəqliyyat standartlarına uyğun avtomatik sistemlərə və idarəetmə qülləsinə malikdir. Aviasiya infrastrukturunda baqaj konveyerləri, VIP salonlar, qeydiyyat sistemi, mağazalar, restoranlar və digər zəruri obyektlər var (Gasimli V. 2021).

Digər tərəfdən, Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev artıq Şuşanı Azərbaycanın “Mədəniyyət Paytaxtı” elan edib. Tarixən Şuşa əsrlər boyu Azərbaycanın tarixi, mədəni, ictimai-siyasi həyatının mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Prezident İlham Əliyev Şuşanın tarixi görkəmini əvvəlki şöhrətinə qaytararaq zəngin mədəni həyata qovuşdurmaq, eləcə də Azərbaycanın zəngin mədəniyyətini, memarlığını və şəhərsalma nümunələrini beynəlxalq aləmdə təbliğ etmək qərarına gəlib.

O, 1992-ci il mayın 8-də Ermənistan tərəfindən qırğına məruz qalıb və qanunsuz olaraq əsir götürülüb. Bütün bu ağırlı illərdə o, insan müqaviməti, təmizlik, ləyaqət, mədəni müxtəliflik və dinc mübarizə simvolu olub. Nəhayət, “Qarabağ incisi” olan Şuşa 2020-ci il noyabrın 8-də azad edilib.

Təbii qala ilə yanaşı, şəhərin özü də möhtəşəm qala divarları ilə əhatə olunmuşdu. Şəhərə giriş Gəncə, Ağoqlan və İrəvan qapılarından olurdu.

Bundan əlavə, Zəngəzur İqtisadi Dəhlizi (ZİD) Cənubi Qafqazın və onun hüdudlarından kənarda yerləşən bir çox regional ölkələrin iqtisadi “həyat xətti”dir. Bu, iqtisadiyyatların, ticarət və kommertiya fəaliyyətlərinin, nəqliyyat sistemlərinin, mavi iqtisadiyyatların və hər şeydən əvvəl daha böyük regional əlaqənin ideal regional “birləşdirici mərkəzidir”. Beləliklə, bu mühüm iqtisadi dəhlizin mümkün qədər tez qurulması üçün ciddi inkişaf işləri nəzərdə tutulur.

Ümid olunur ki, ZİD-in tikintisi Cənubi Qafqaz ölkələri ilə yanaşı, regional iqtisadiyyatı da artıracaq, Şimal-Cənub və Şərq-Qərb dəhlizlərinin inkişafında maraqlı olan bütün maraqlı tərəflərin maraqlarına xidmət edəcək.

Xüsusilə, 2020-ci ildə Ermənistan və Azərbaycan arasında imzalanmış sazişə əsasən, Avropa İpək Yolu, Çinin “Bir kəmər və yol” təşəbbüsü (BRI), Türkiyənin Orta Dəhliz layihəsi və Azərbaycanın nəqliyyat və logistika imkanları Naxçıvan dəhlizində bir-birini tamamlamağa xidmət edəcək.

Bundan başqa, Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın dənizə çıxışı olmayan hissəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının təcridinə son qoyacaq və eyni zamanda Avrasiya əlaqələrini gücləndirəcək.

Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan və Ermənistan arasında sülh sazişindən dərhal sonra 2020-ci ilin noyabr ayından işğaldan azad edilmiş Qarabağın zərərsizləşdirilməsi, bərpası, reabilitasiyası və reintegrasiyası istiqamətində bütün növ işlərə başlanılıb.

Zəngəzur dəhlizinin yenidən açılması regionda onilliklər boyu davam edən blokadalara son qoyacaq, regionda biznes üçün kommertiya imkanları yaradacaq, investorları və müştəriləri bir ümumi, vahid bazarda bir araya gətirəcək. Ermənistan üzərindən Naxçıvana, oradan da Türkiyə və Avropa bazarlarına marşrutların

yenidən açılması Azərbaycan üçün həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan böyük imkanlar açır. Türkiyə öz növbəsində Azərbaycana, eləcə də Mərkəzi Asiya bazarlarına daha çox birbaşa çıxış əldə edəcək ki, bu da Türk Şurasının artan əhəmiyyəti ilə bağlı yuxarıda qeyd olunan fikri bir daha təsdiqləyir. Ermənistan da üçtərəfli bəyanatın şərtlərindən çox şey qazanır, çünki Türkiyə, Azərbaycan, İran və Rusiya bazarlarına və dəmir yolu sistemlərinə birbaşa çıxışı bərpa edəcək. Naxçıvanda yerləşən Azərbaycanın Culfa şəhəri sovet dövründə olduğu kimi, yenidən dəmir yolu sistemləri baxımından region ölkələri üçün mühüm əlaqə mərkəzinə çevrilə bilər.

İpək Yolu regionunda Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı Azərbaycan üçün həmişə strateji xarici siyasət prioriteti olub və son bir neçə onillikdə bu baxışı irəliyə aparmaq üçün çox işlər görülüb, o cümlədən regional neft və qaz kəmərlərinin tikintisi, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun tikintisi, Xəzər sahillərində yeni limanların inkişafı. Bütün bunlar Mərkəzi Asiya bazarları və onun nəqliyyat infrastrukturunu ilə əlaqənin artması ilə nəticələndi. Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizləri şəbəkəsi Avropa İttifaqı və ABŞ tərəfindən də fəal şəkildə dəstəklənir ki, bu da geoiqtisadi layihəyə geosiyasi ölçü əlavə edir. Bu sözlər digər mühüm nəqliyyat dəhlizi ilə - Rusiyanı, Şimali Avropa və Rusiya bazarlarını Azərbaycan vasitəsilə İran və Cənubi Asiya ilə birləşdirən Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi ilə paralel (və əlavə olaraq) həyata keçirilib.

Buna Azərbaycanın da dəstəklədiyi və İpək Yolu regionunun tranzit, əlaqə və nəqliyyat dəhlizlərinin daha da bərpası və gücləndirilməsinə yönəlmiş Çinin rəhbərlik etdiyi açıq ticarətin və bunun nəticəsində yaranan rifahın keçmiş əsrlərin möhtəşəm mirası “Kəmərlər və Yol” Təşəbbüsünün tədricən, lakin güclü şəkildə ortaya çıxmasını əlavə etmək olar.

Bəlkə də İkinci Qarabağ Müharibəsinin nəticəsi olaraq ortaya çıxacaq ən genişmiqyaslı yeni strateji təşəbbüs ondan sonra Azərbaycan və Türkiyə prezidentlərinin təklif etdiyi 3+3 regional platformasıdır. İdeya Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstanı İran, Rusiya və Türkiyə ilə əlaqə və təhlükəsizlik məsələlərinə yönəlmiş əməkdaşlıq mexanizmində bir araya gətirməkdir. Altı

dövlətin hamısı müxtəlif iqtisadi sahələrdə daha yaxından işləməkdən böyük fayda əldə edə bilər ki, bu da daha yüksək səviyyədə qarşılıqlı asılılığı təşviq etməli və öz növbəsində hərbi və təhlükəsizlik eskalasiyası riskini azaltmalıdır. Bu təşəbbüsü yerindən tərpətmək üçün çətinliyə çevirən, Gürcüstan və Rusiya arasında davam edən düşmənçilik, eləcə də İranın regionun yeni, müharibədən sonrakı geosiyasi vəziyyətində həm iqtisadi, həm də təhlükəsizlik nüfuzunu itirəcəyi ilə bağlı narahatlığıdır. Gürcüstanın da iqtisadi problemləri var. Bununla belə, Gürcüstan Ermənistan və Azərbaycan danışıqlarında faydalı və effektiv bitərəf tərəf ola bilər, belə ki, Tiflis bu yaxınlarda erməni məhbuslarının mina xəritələri ilə mübadilə edilməsinə dair sövdələşməni nümayiş etdirdi. Azərbaycan həm Tbilisinin, həm də Tehranın yeni nəqliyyat və tranzit dəhlizləri açıldıqdan sonra onların ciddi iqtisadi itkilərə məruz qala biləcəyi qorxusunu aradan qaldırmaq üçün Türkiyə və Rusiya ilə işləyərək, həm Gürcüstanı, həm də İranı bu yeni əməkdaşlıq çərçivəsinə daxil olmağa necə düzgün şəkildə təşviq edəcəyini düşünməlidir. Türkiyə-Naxçıvan-Ermənistan-Azərbaycan keçidi üçtərəfli bəyanatda nəzərdə tutulduğu kimi istifadəyə veriləcək. Bakı həmçinin Tehranın İsrailin İranın şimal-qərb sərhədində artan təsirindən yenidən narahatlığı ilə məşğul olacaq.

Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikası da bu yeni imkandan iqtisadi cəhətdən böyük faydalana bilər, çünki o, artıq otuz ildir ki, Ermənistanın blokadası altındadır: sadəcə azərbaycanlılar bu əyalətdən ölkənin qalan hissəsinə ancaq hava və ya torpaq yolu ilə İran vasitəsilə qurudan gedə bilirdilər. Ərazi. Azərbaycanın digər bölgələrindən Naxçıvanla qısa əlaqə müddətləri vilayətin iqtisadiyyatının çiçəklənməsinə və onu mühüm nəqliyyat əlaqəsi mərkəzinə çevirməsinə kömək edəcək, çoxlu yeni yerli iş yerləri yaradılacaq. Naxçıvan da Ermənistan blokadasının növbəti nəticəsi olan təbii qaz və elektrik enerjisi çatışmazlığı ilə üzləşmək məcburiyyətində qalmayacaq.

İşğal olunmuş ərazilərin azad edilməsi həm də Azərbaycan üçün daha bir strateji iqtisadi üstünlük açır: onun İranla bütün sərhədinə tam nəzarəti bərpa etmək. Bu, artıq Bakıya silahların, narkotiklərin və digər qeyri-qanuni malların bu əvvəllər boz zonadan keçirilməsinin və qaçaqmalçılığının qarşısını daha hərtərəfli almağa

kömək edir. Azərbaycanın İranla beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədinin 130 km-ə yaxını Araz çayı boyunca 1994-cü ildən faktiki olaraq Ermənistan silahlı qüvvələrinin nəzarəti altındadır.

Üçtərəfli bəyanatın digər mühüm və kifayət qədər təqdir olunmayan nəticəsi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan əvvəllər işğal olunmuş torpaqlarda Araz çayı üzərində tikilmiş “Xudafərin” və “Qız Qalası” su elektrik stansiyalarını İranla birgə tam şəkildə istifadəyə verə bilib. Bu stansiyalar İran tərəfi tərəfindən tikilib, lakin Azərbaycan və İran arasında hökumətlərarası saziş onların birgə istifadəsini nəzərdə tuturdu. İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra Azərbaycan bu fürsətdən tam yararlanma biləcək ki, bu da təkcə iqtisadi səmərə gətirməyəcək, həm də İran-Azərbaycan münasibətlərinə qalib-qazan aspektini təmin edəcək və bərpa olunan mənbələrin inkişafına regional diqqəti artıracaq. Hazırda görünən odur ki, Azərbaycan artıq istehsal olunan elektrik enerjisini ixrac edə biləcək.

Eyni zamanda, Qarabağ bölgəsində Ermənistan-Azərbaycan sərhədi də tam Azərbaycanın nəzarətinə götürülür ki, bu da silah və narkotik qaçaqmalçılığının qarşısını almağa, gömrük rüsumları vasitəsilə dövlət büdcəsinə daxilolmaların artmasına kömək edəcək. Sovet dövründə heç bir sərt sərhəd olmayıb və bəzi mübahisəli ərazilərin dəqiqləşdirilməsi, döyüşən tərəflər arasında gərginliyin daha da artmasının qarşısının alınması, sərhədin hər iki tərəfində ətraf kəndlərin təhlükəsizliyini və sabitliyini təmin etmək üçün təcili olaraq demarkasiya və delimitasiya işlərinə ehtiyac var.

Bu kontekstdə Gorus-Qafan yolunun taleyi çox vacibdir, çünki bu Ermənistan yolu Azərbaycanın Qubadlı rayonu ərazisindən keçir və həm iranlı, həm də erməni sürücülər tərəfindən yük və sərnişinlərin daşınması üçün fəal şəkildə istifadə olunur. Qeyd edək ki, ərazinin coğrafiyası elədir ki, heç bir alternativ marşrutu asanlıqla çəkmək mümkün deyil. Qarabağın işğaldan azad edilməsindən sonra Azərbaycan bu yoldan təhlükəsiz istifadəyə imkan verib, eyni zamanda gömrük və sərhəd-keçid məntəqələri yaradıb. Uzunmüddətli perspektivdə bu yol Ermənistan və Azərbaycan arasında və bu baxımdan İran və Azərbaycan arasında qarşılıqlı asılılığı

dərinləşdirəcək, eyni zamanda Bakı üçün daha çox iqtisadi və təhlükəsizlik dividendləri ilə nəticələnməkdir.

Həm Gorus-Qafan yolundan, həm də Laçın dəhlizindən təhlükəsiz istifadənin davam etdirilməsi erməni tərəfini üçtərəfli sazişdə nəzərdə tutulduğu kimi, İrəvan üçün qarşılıqlı təminatların təmin edilməsinə dair razılaşmaların əldə edilməsinin siyasi baxımdan daha məqbul olacağı bir vəziyyətə salmağa kömək edə bilər.

Azərbaycanın əvvəllər işğal olunmuş torpaqları ölkənin ümumi ərazisinin təxminən 20 faizini təşkil edirdi. Onun böyük hissəsi indi yenidən Azərbaycan hərbi qüvvələrinin nəzarəti altındadır və sürətlə yenidən qurulur. Ərazinin şəhər və kəndlərinin vandalizm, talan və dağıdılmasının miqyası təsəvvür belə deyil. Hətta münaqişənin ən təcrübəli analitikləri və ekspertləri də işğal olunmuş torpaqlarda bu qədər dağıntı görəyini gözləmədilər. Füzuli, Ağdam, Cəbrayıl kimi bir çox şəhərlər tamamilə yerlə-yeksan edilib. Sənaye və rəngarəng həyata malik canlı demoqrafik mərkəzlərin hamısı yox oldu. Xarici jurnalistlər Ağdamı “Qarabağın Xirosiması” adlandırırdılar.

Prezident İlham Əliyev müharibədən sonrakı ilk günlərdən infrastruktur layihələrindən başlayaraq ərazinin sürətlə abadlaşdırılmasını prioritet hesab etdi. Bütün ölkə üçün olduğu kimi, şəxsən onun üçün də Qarabağın səmərəli şəkildə yenidən qurulmasını sürətlə izləmək həm milli qürur, həm də iqtisadi zərurətdir. Çox qısa müddət ərzində bir neçə böyük yol layihəsinə start verilib və Şuşaya Qələbə Yolu başa çatıb. Bir neçə elektrik stansiyasının tikintisi başa çatdırılıb. Yeni dəmir yolu layihəsi də davam edir. Hava limanları tikilir. Yaşayış kompleksləri, otellər tikilir. Minatəmizləmə işləri mümkün qədər tez davam etdirilir. Ərazinin sürətlə modernləşdirilməsi və yenidən qurulmasına kömək etmək üçün xarici şirkətlər həm investor, həm də subpodratçı kimi dəvət olunub.

Qarabağ həm də mineral ehtiyatlar və kənd təsərrüfatı imkanları ilə zəngin bir bölgədir. O zaman Qarabağda qanunsuz işğalçı hakimiyyət orqanları tərəfindən verilən rəsmi statistik məlumatlara görə, ərazinin təbii sərvətlərinin erməni və xarici şirkətlər tərəfindən istismarı Ermənistanın ÜDM-nin 5%-ə qədərini təşkil edib (təəccüblü deyil ki, Azərbaycan indi həmin xarici firmaları beynəlxalq

məhkəmələrdə məhkəməyə verməyi planlaşdırır). Amma qeyri-rəsmi rəqəmlər bu rəqəmin 20 faizə yaxın olduğunu göstərir.

Bütün bu qaytarılmış resurslar indi azad edilmiş ərazilərdə yenidənqurma işlərinin maliyyələşdirilməsinə kömək edəcək ki, bu da öz növbəsində istehlak xərclərini artıracaq və bütün Azərbaycanda iqtisadi fəallığın artmasına səbəb olacaq. Artıq 2021-ci il üçün Azərbaycan hökuməti Qarabağın bərpa prosesinə başlamaq üçün milli büdcədən 1,3 milyard dollar ayırmağı vəd edib. Bir sıra xarici firmalar kənd təsərrüfatı müəssisələri qurur və bərpa olunan enerji elektrik stansiyaları və enerjiyə qənaət edən yaşıl texnologiyalardan ibarət ağıllı şəhərlər, ağıllı kəndlər və ekoloji təmiz zonaların tikintisinə xüsusi diqqət yetirilir (Guliyeva S. 2021).

Bütövlükdə, İkinci Qarabağ Müharibəsinin nəticəsi, şübhəsiz ki, iqtisadiyyatı Cənubi Qafqaz ÜDM-nin 62 faizini təşkil edən Azərbaycanın ÜDM-nin artması ilə nəticələnəcək (2014-cü il valyuta devalvasiyasından əvvəl bu, 75 faiz idi). Qarabağda mühüm su ehtiyatlarına nəzarət də Azərbaycana keçib. Regionun geniş mineral ehtiyatları da indi yenidən istismara veriləcək və bu, Azərbaycanın qeyri-karbohidrogen ixrac potensialını daha da artıracaq. Turizm, xüsusilə beynəlxalq gəlmə turizmi xidmət sektorunda yeni investisiya imkanları açacaq. Azərbaycanın COVID-19-dan sonrakı iqtisadiyyatı Qarabağda artan investisiyalar və istehlak xərcləri sayəsində daha sürətlə bərpa olunacaq.

Eyni zamanda, Azərbaycanın müharibədən sonrakı dövrü təkcə iqtisadiyyatının və infrastrukturunun deyil, həm də hərbi-sənaye kompleksinin sürətli inkişafı ilə səciyyələnəcəkdir. Ölkə öz hərbi qüdrətini dünyaya sübut etdi. Onun yerli hərbi sənaye kompleksi daha çox hörmət qazanır: onun xaricdəki nüfuzu artıb, bu da hərbi ixrac sayını artırmağa kömək etməlidir. Ordusunu xaricdən gələn ən son texnologiyaların köməyi ilə modernləşdirməyə davam etmək həm də ölkənin və regionun müdafiə və təhlükəsizlik ehtiyaclarına xidmət edəcək.

İqtisadi fəaliyyətin reintegrasiyası zamanı dayanıqlı məskunlaşma yolu ilə yeni işğaldan azad edilmiş rayonların real sahiblərinin məskunlaşdırılması Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək Dayanıqlı

İnkişaf üçün Gündəlik” sənədinə əsaslanan ölkənin “2030 Strategiyası” nda əksini tapmış Azərbaycanın beş milli prioritetindən biridir (Bayramov V. 2021).

Bu baxımdan, Azərbaycan indi Qarabağı dirçəltmək, “xəyal qəsəbələrini” ağıllı şəhərlərə və ağıllı kəndlərə çevirmək üçün bütün maliyyə resurslarını və maraqlı tərəfləri səfərbər etmək/istifadə etmək əzmindədir.

Artıq Zəngilan rayonunda ilk ağıllı kəndin təməli qoyulub. O, beş komponent üzərində cəmlənib: mənzil, istehsal, sosial xidmətlər, “ağıllı kənd təsərrüfatı” və bərpa olunan enerji.

Ağıllı şəhərlər, kəndlər ideyası bütün dünyada məşhurlaşib. O, iqtisadi inkişafı maksimuma çatdırmaq üçün rəqəmsal əlaqə, avtomatlaşdırma və bərpa olunan enerji kimi ən son texnologiyalardan istifadə edən kiçik icmaları nəzərdə tutur.

Bu kontekstdə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” nda yaxın gələcəkdə iki pilot “ağıllı kənd”in yaradılması nəzərdə tutulur.

Fevral ayında Prezident İlham Əliyev bildirmişdi ki, ilk “ağıllı kənd” layihəsi Zəngilan rayonunun Üçüncü Ağalı kəndində həyata keçiriləcək.

Ümid edirik ki, ağıllı kəndlər “müasir texnologiyalar və birgə idarəetmə və nəzarət” əsasında kənd təsərrüfatını təqdim edəcək. Konsepsiyada “ağıllı” küçə işıqlandırması, soyuğa və istiliyə davamlı evlər, məişət tullantılarının idarə edilməsi, su stansiyaları, bioqaz enerjisi və günəş enerjisinin quraşdırılması daxildir.

Azərbaycan Qarabağda Dairəvi İqtisadiyyat Modelini (MCE) davam etdirir ki, bu da hazırda dayanıqlı şəhərlər və icmalar, məsuliyyətli istehlak, istehsal və iqlim tədbirləri kimi bir neçə “Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri”nə cavab verir.

Yeni yaradılmış qurum - Azərbaycan Ərazilərinin Minalardan Təmizlənməsi Agentliyi (ANAMA) minalanmış ərazilərin xəritəsinin olmamasına baxmayaraq, Ermənistan tərəfinin onları təqdim etməməsi səbəbindən işə başlayıb.

Bundan başqa, Azərbaycan Qarabağda yaşıl enerjini inkişaf etdirmək öhdəliyinə sadıqdır. Azərbaycanın ildə təxminən 2,56 milyard kubmetr (bcm) su təşkil edən daxili su ehtiyatlarının dördü biri Qarabağdan qaynaqlanır.

Rayonun əsas çayları olan Tərtər, Bazarçay (Bərgüşadçay), Həkəri və digər kiçik çaylar hidroenergetika üçün böyük potensiala malikdir.

Qarabağın günəş enerjisi potensialı 3000-4000 meqavat, külək enerjisi potensialı isə 300-500 meqavat qiymətləndirilir.

Ümid edirik ki, “Xudafərin” və “Qız qalası” su elektrik stansiyaları 280 MVt enerji istehsal edəcək, Kəlbəcər-Laçın ərazisində planlaşdırılan su elektrik stansiyaları isə 120 MVt enerji verəcək və regionun əsas enerji ehtiyacları regionun yaşıl mənbələrdən istifadəsinə imkan verəcək, çünki bu su elektrik stansiyaları tələblərə tam cavab verir.

Bundan əlavə, Kəlbəcər rayonunda 3093 m³/gün, Şuşada isə 412 m³/gün termal su ehtiyatları yaşıl energetikanın inkişafı potensialını daha da artırmışdır (Guliyeva S. 2021).

Hökumətin Qarabağda ətraf mühitin mühafizəsinin artırılmasına xüsusi diqqət yetirməsi ölkənin qlobal iqlim dəyişikliyi çağırışlarına ən tutarlı cavabıdır.

Təəssüf ki, işğala qədər ümumi meşə ehtiyatları 228 min hektar olsa da, qeyri-qanuni erməni işğalı zamanı kütləvi meşələrin qırılması nəticəsində ümumi meşə sahəsi 174 min hektara qədər azalıb.

Azərbaycan artıq Bəsitçay və Qaragöl dövlət qoruqlarının, eləcə də Laçın, Qubadlı, Arazboyu və Daşaltı dövlət təbiət qoruqlarının daxil olduğu Qarabağ meşəlik ərazilərində kütləvi meşəbərpa işlərinə başlayıb.

Ümid edirik ki, o, ölkənin iqlim dəyişikliyi, səhrələşmə və biomüxtəlifliyin pisləşməsi və atmosferdəki qaz balansının pozulmasının azaldılması istiqamətində görülən işlərə əvəzsiz töhfə verəcək, eyni zamanda Qarabağın sosial-iqtisadi inkişafına töhfə verəcək.

2021-ci ildə Qarabağa 1,3 milyard dollar dövlət sərmayəsi qoyulduğu açıqlanıb. O, yeni yolların, elektrik enerjisinin, qazın və digər infrastruktur obyektlərinin tikintisi üçün istifadə olunacaq ki, bu da nəticə etibarilə iqtisadiyyatda artıma, eləcə də gələcəkdə potensial artıma təkan verəcək (Guliyeva S. 2021).

Sevindirici haldır ki, Qarabağ mədənçixarma, metallurgiya, kreativ sənaye, qida sənayesi, trikotaj, turizm, kənd təsərrüfatı və yaşıl enerji sahələrində görkəmli

inkişaf potensialına malikdir. Bununla əlaqədar olaraq, Pakistan hökuməti, Pakistan silahlı qüvvələri və onun özəl sektoru Qarabağın yeni işğaldan azad edilmiş ərazilərinə sərmayə yatırmağa artıq böyük maraq göstərir.

Azərbaycan hökuməti Qarabağın inkişafı üçün İkinci Dünya Müharibəsinin xarabalıqları üzərində rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat qurmağı bacaran Almaniya və Yaponiyaya bənzər daha çox əlavə dəyər yaradacaq “Solow Modeli”ni (SM) nəzərdən keçirir.

Bizim dövrümüz iqtisadi liberallaşma, sosial-iqtisadi inteqrasiya, daha geniş regional əlaqə və liberallaşdırılmış demokratiya əsridir. Bu baxımdan Qarabağın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin böyük sosial-iqtisadi inkişafı bütün region ölkələri və onların iqtisadiyyatları üçün də “stimulator” olardı. Bu, ikitərəfli və üçtərəfli fayda verən sosial-iqtisadi tərəfdaşlıqların və geosiyasi strateji əlaqələrin daha da gücləndirilməsi üçün “başlanğıc meydançası” olardı. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan, Pakistan və Türkiyə bütün ölkələrə qazan-qazan təklifini təmin edəcək Üçtərəfli Strateji Dialoqun (TSD) bu son məqsədinə doğru artıq başlamışdır.

2.3. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinin davamlı inkişafa təsirləri

İşğalın bütün dövrü ərzində erməni hərbi birləşmələri və qeyri-qanuni sakinlər rayonun bütün yaşayış məntəqələrini tamamilə talan edərək yer üzündən siliblər. Bundan əlavə, işğaldan azad olunandan sonra azərbaycanlıların keçə bilməsi üçün həmin ərazilərin böyük ərazilərini minalayıblar. Bir sözlə, minatəmizləmə işləri, dağılmış şəhərlərin, qəsəbələrin, kəndlərin bərpası istiqamətində çox böyük işlər görülməlidir.

Eyni zamanda, işğaldan azad edilmiş ərazilər Azərbaycanın iqtisadi imkanlarını gücləndirməyə və öz vətəndaşlarının rifahının yüksəldilməsini sürətləndirməyə imkan verəcək, çünki bu region zəngin təbii sərvətlərə malikdir, onun inkişafı ölkənin iqtisadi imkanlarının genişləndirilməsinə əlavə təkandır.

Rusiyanın vasitəçiliyi ilə hərbi əməliyyatların dayandırıldığı günə – noyabrın 9-dək Azərbaycan artıq təkbaşına Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan və (qismən)

Xocavənd rayonlarının, habelə Şuşa şəhərinin azad edilməsinə nail olmuşdu. Noyabrın 10-da tərəflər atəşkəs elan etdikdən sonra Ermənistan silahlı qüvvələri daha üç rayonu - Ağdam, Kəlbəcər və Laçını tərk etdi. Cəmi 13,198 km² (Azərbaycanın ümumi ərazisi 86,600 km²) azad edilib. Hazırda Azərbaycan 10 000 km²-ə yaxın əraziyə tam nəzarət edir, qalan 3100 km² əraziyə isə Qarabağ ermənilərinin hazırda yerləşdiyi əraziyə Rusiya sülhməramlı qüvvələri 5 il müddətinə yerləşdirilib. Azərbaycanın bu ərazilərdə nəzarətinin tədricən gücləndirilməsi sonrakı mərhələlərdə baş verəcək (<https://ccbs.news/ru/article/2351/>).

İşğal olunmuş ərazilər azad edildikdən sonra onların bərpası və azərbaycanlı məcburi köçkünlərin öz vətənlərinə qayıtmasının təmin edilməsi məsələsi əsas vəzifədir. Ümumilikdə 890 yaşayış məntəqəsi (şəhər, qəsəbə və kənd) erməni hərbi təcavüzkarları tərəfindən dağıdılıb. Bundan əlavə, əraziləri minalardan və partlamamış hərbi sursatlardan təmizləmək çox vaxt aparacaq. ANAMA-nın hesablamalarına görə, bu, təxminən 3-5 il çəkə bilər və bütün belə işlərin tam başa çatdırılması təxminən 10 il çəkəcək (<https://fed.az/az/qarabag/anama-ismaldan-azad-edilen-erazilereinsanlar-daha-tez-qayidacaq-94314>).

Beləliklə, 900 mindən çox qaçqın və məcburi köçkün uzun müddət tam iqtisadi fəaliyyət göstərmək imkanına malik deyildi. Onların bir çoxu işlə təmin olunsa da, aylıq dövlət müavinəti əlavə, büdcə gəlirlərinin bu cür qeyri-standart sosial yönümlü olması həm də ölkə iqtisadiyyatı üçün ciddi yük idi. Ölkə əhalisinin bu sosial təbəqəsini təmin etmək üçün külli miqdarda vəsait ayrıldı.

Belə ki, hökumət 496 557 məcburi köçkünə aylıq müavinət verir. Elektrik, təbii qaz, su və məişət tullantıları kimi kommunal xərcləri də hökumət ödəyir. Tibbi yardım və müalicə də pulsuz həyata keçirilir. Bundan əlavə, ali təhsil müəssisələrində təhsil alan məcburi köçkün ailələrindən olan tələbələrin təhsili dövlət tərəfindən ödənilir, eyni qrupdan olan məktəblilər pulsuz dərsliklərlə təmin olunur. Şəxsiyyət vəsiqəsinin verilməsinə görə rüsumdan, əmlak alqı-satqısı zamanı notariat rüsumundan azad olmaq kimi pulsuz olan digər xidmətlər də vardır (<http://idp.gov.az/az/content/7/parent/21>).

Bundan əlavə, məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün dövlət vəsaiti hesabına çoxlu evlər tikilib. Beləliklə, Azərbaycan hələ 2007-ci ildə məcburi köçkünlər üçün ən çətin şəraitdə yaşamağa başladılar sonuncu çadır şəhərciyini dağıda bildi. O vaxtdan bəri dövlət proqramına uyğun olaraq onlar üçün yüzdən çox qəsəbə salınıb. Məcburi köçkünlərin problemlərinin həllinə ümumilikdə 7 milyard manata yaxın (4,12 milyard ABŞ dolları) vəsait xərclənib (<https://president.az/articles/34479>).

Qarabağın dağlıq hissəsi və ona bitişik yeddi rayonu əhəmiyyətli təbii sərvətlərə malikdir ki, bu sərvətlər işləndikdə Azərbaycana öz iqtisadiyyatını yüksəltməyə və vətəndaşlarının rifahını yaxşılaşdırmağa imkan verəcək. İşğal nəticəsində 647,9 min hektar münbit torpaq dağıdılıb: bu torpaqların böyük hissəsi müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi üçün əlverişlidir. Məsələn, müharibədən əvvəl 199 min hektar torpaq əkin üçün istifadə olunurdu (<http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/rus/gl7.pdf>).

Ümumilikdə 1,7 milyon hektar ərazi işğal edilib. İndi bu nəhəng sahə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı üçün geri qaytarılıb və həm də bitkiçilikdən tutmuş sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və istehsalına qədər bütün istehsal zəncirini bərpa etmək mümkün olacaq. Bu, öz evlərinə qayıdacaq Azərbaycan vətəndaşları üçün yeni iş yerləri deməkdir. Məsələn, sovetlər dövründə işğaldan əvvəl Cəbrayıl və Füzuli rayonlarında yerli sakinlər üzümçülük, heyvandarlıq, taxılçılıq, ipəkçilik, tərəvəzçilik və meyvəçiliklə məşğul olurdular (<https://report.az/en/karabakh/27-years-passed-since-occupation-of-fuzuli-and-jabrayil/>).

Qeyd edək ki, Ermənistan bütün işğal dövrü ərzində bu ərazilərdən qanunsuz olaraq kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə edib. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2020-ci il dekabrın 1-də xalqa müraciətində bildirib ki, Ermənistan Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarında on minlərlə hektar sahədə buğda əkir. Ermənistan əvvəllər işğal olunmuş ərazilərində ildə 90 min tona qədər buğda yığırdı; Ermənistanın özündə cəmi bir qədər çox buğda istehsal olunur, ildə cəmi 100 min ton. Həmçinin çoxlu üzüm bağlarının məhv olmasına baxmayaraq, əvvəllər işğal

olunmuş ərazilərin bəzi ərazilərində üzümçülük hələ də davam edirdi (<https://www.youtube.com/watch?v=ZGiynYxJXvs&t=1492s>).

Bundan əlavə, Kiçik Qafqaz dağ silsiləsinin işğal altında olan hissəsi böyük meşəlik əraziyə malikdir: 246,7 min hektara yaxın, o cümlədən 13,197 hektar qiymətli meşələr (<http://www.ecoreform.az/contact-us>).

Bu amil Azərbaycan üçün çox əhəmiyyətlidir, çünki ölkə ərazisinin cəmi 12%-i meşələrlə örtülüdür ki, bu da dünya orta göstəricisindən aşağıdır. Həm işğaldan azad edilmiş Zəngilan, həm də Laçın rayonlarının (müvafiq olaraq Bəsitçay və Laçın) ərazilərində qoruqlar mövcuddur. Bəsitçay qoruğunda bəzi ağacların yaşı 500 ildən çox olan çinar meşəsi (Azərbaycanın “Qırmızı Kitabı”na düşmüşdür) mövcuddur. Təəssüflər olsun ki, Ermənistan işğal zamanı çoxəsrlik ağacları kütləvi şəkildə kəsib, o zaman Azərbaycanın sənaye məqsədləri üçün, əsasən də mebel istehsalı üçün istifadə olunub.

Əhalinin işğaldan azad edilmiş ərazilərə genişmiqyaslı qayıtmasını təmin etmək üçün Azərbaycanın dövlət büdcəsindən rayonun şəhər və kəndlərinin yenidən qurulması və abadlaşdırılması üçün 2,2 milyard manat vəsait ayrılmışdır. Bu barədə ölkənin Maliyyə Nazirliyinin agentliyin saytında dərc olunmuş hesabatında deyilir.

Bildirilir ki, 2021-ci ilin birinci yarısında ayrılan vəsaitin 16,9 faizi və ya 372 milyon manatı istifadə olunub (Guliyeva S. 2021).

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpaı çərçivəsində yolların salınması işləri aparılır, bu ilin sentyabrınadək Füzuli rayonunda beynəlxalq hava limanının istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulur. Azərbaycanın Laçın və Zəngilan rayonlarında da hava limanlarının tikintisi nəzərdə tutulur.

Bununla yanaşı, Prezident İlham Əliyevin iştirakı ilə may ayında Ağdam rayonunda əvvəllər işğal olunmuş ərazilərdə ilk yaşayış kompleksinin təməli qoyulub. Bununla yanaşı, Ağdamda məktəb tikilir, bir neçə muzeyin, park ərazisinin yaradılması istiqamətində tədbirlər görülür.

44 günlük müharibədən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa və tikinti işlərinə başlanılıb. Bu prosesə yerli müəssisə və təşkilatlarla yanaşı, müxtəlif xarici şirkətlər də cəlb olunub. Qarabağın yenidən qurulması zamanı ən müasir

texnologiyalardan istifadə edilir, “ağıllı” şəhər və kəndlərin salınması nəzərdə tutulur.

Yenidənqurma proqramı çərçivəsində Qarabağın ölkə və region iqtisadiyyatına reinteqrasiyası baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən Horadiz-Ağbənd və Bərdə-Ağdam dəmir yolu xətlərinin çəkilməsi nəzərdə tutulur. “Qələbə yolu” kimi tanınan Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa, Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd, Qubadlı-Laçın və s. kimi xətlərin də adını çəkmək olar.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin vahid informasiya-kommunikasiya məkanına hərtərəfli inteqrasiyası üçün magistral və yerli telekommunikasiya şəbəkələrinin ümumrespublika şəbəkələrinə qoşulması, müasir tələblərə uyğun mobil və stasionar telekommunikasiya şəbəkələrinin yaradılması nəzərdə tutulur.

Bu məqsədlə “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində rabitə xidmətlərinin təşkili üzrə Tədbirlər Proqramı” hazırlanıb. Müvafiq işçi qrupların, habelə qurumların rəyləri nəzərə alınmaqla İdarələrarası Mərkəzə baxılmaq üçün təqdim edilir.

Yeni milli parkların yaradılması yaxın gələcəkdə Azərbaycan vətəndaşlarına gözəl meşələrimizi gəzməyə imkan verəcək. Orada həm təbiəti mühafizə, həm də turizm və rekreasiya komponentləri təmin ediləcək.

İşğaldan azad edilən ərazilər faydalı qazıntılarla da zəngindir. Orada 155 faydalı qazıntı yatağı, o cümlədən beş qızıl yatağı var (işğaldan əvvəlki illərin hesablamalarına görə, bu yataqlarda 132 tona yaxın qızıl var) (<http://www.ecoreform.az/contact-us>).

Azərbaycanın ən böyük qızıl yatağı olan Zod-Söyüdlü Ermənistanla Azərbaycanın Kəlbəcər rayonu arasında sərhəddə yerləşir (yatağın 74%-i və ya 219 hektarı Azərbaycan tərəfində, 26%-i Ermənistan tərəfində yerləşir). Kəlbəcər rayonundakı Zod-Söyüdlü yatağının sənaye ehtiyatlarının ümumi həcmi 112,5 ton qiymətləndirilir və bu yataqdan hasil edilən filizin minimum hasilatı ton üçün 0,8 qramdır

(https://azertag.az/xeber/Rauf_Haciyev_Kelbecer_rayonunun_tebietine_ve_abidelerine_vurulmu_s_ziyan_qisa_muddetde_hesablanacaq_ve_muvafiq_tedbirler_gorulecek).

Qeyd edək ki, Kəlbəcər rayonu qaytarılmamışdan əvvəl erməni işğalçıları orada qeyri-qanuni qızıl ehtiyatlarını çıxarıblar. Rusiyanın GeoPro Mining Ltd şirkətinin törəmə şirkəti olan GPMGold 2007-ci ildən Söyüdlü kəndində filiz hasilatı ilə məşğuldur (Omarov V. 2020).

Daha əvvəl Kanadanın First Dynasty Mines şirkəti Söyüdlüdə oxşar fəaliyyətlər keçirməyə çalışmışdı; 1998-ci ildə Ermənistanın Ararat Gold Recovery Company-dən qalan 50% səhmlərini satın aldı və bununla da öz səhm paketini 100%-ə çatdırdı. Bu yataqdan GPMGold-un ümumi qızıl hasilatı 130 000 unsiya təşkil edib. Ermənilər həmçinin Kəlbəcər rayonunda yerləşən və ehtiyatları 13 tondan çox olan Ağduzdağ və Tutxun qızıl yataqlarını da istismar ediblər (Nuriyev Q. 2020).

Azad edilmiş ərazilərdə həmçinin civə (1900 ton), qurğuşun (40 min ton), mis və sink əhəmiyyətli yataqları var (Ecoreform.az). Əvvəlki illərin hesablamalarına görə, təkcə Kəlbəcər rayonu ərazisində Ağyataq, Levçay və Çorbulaqda mövcud civə yataqlarının ümumi miqdarı 850 ton; Qamışlı və Ağqayada 200 tondan çox; Çilgəzçay və Narzanlı iri civə yataqları isə Laçın rayonunda yerləşir. Bu yataqların çoxu Ermənistan tərəfindən qeyri-qanuni istifadə edilib. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan hökuməti Ermənistandan təzminat tələb etmək üçün beynəlxalq məhkəmələrə təqdim edilə biləcək ümumi zərərin hesablanması üçün beynəlxalq audit şirkətlərini müstəqil auditə dəvət etmək niyyətindədir.

Eyni zamanda, Azərbaycanın cənub-şərq rayonlarının Ermənistan tərəfindən işğalı zamanı 14-ə yaxın rəngli və bəzək daşları, məsələn, jəsmi, əqiq, oniks, jəspər, pirit, pemfigoid, cad və s. yatağından istifadə etməkdən məhrum edilib. Bundan əlavə, rayonda sement xammalı, tikinti daşı, pemza və vulkan külü, gil, tikinti qumu, gips, perlit, obsidian və vermikulit, anhidrid və gil gips kimi tikinti materiallarının istehsalı üçün yararlı olan müxtəlif növ üzlük daşı və digər yataqlardan ibarət 19 yataq var (Ecoreform.az).

Məsələn, Cəbrayıl rayonunda tikinti üçün lazım olan hər şey praktiki olaraq mövcuddur: ehtiyatları 2,296 milyon m³ olan Tuluza yatağında kub daşı hasil etmək olar. Qaracalıda 4,672 milyon m³ gil, üstəgəl Göyərçin-Veysəllidə ümumi ehtiyatları

6,644 milyon m³ olan ən azı dörd sement xammalı yatağı var. Bundan əlavə, rayonda qum, çınqıl, gips və digər tikinti materialları yataqları var (<http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/rus/gl7.pdf>).

Bütün bunlar işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa olunduğu dövrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcək. Tikinti materialları birbaşa rayonda istehsal oluna bilər ki, bu da yenidənqurma üçün lazım olan tikinti materiallarının maya dəyərini aşağı salacaq və yeni iş yerləri yarada bilər. Bundan əlavə, yerli tikinti materiallarından istifadə bölgənin orijinal memarlıq üslubunun bərpasına kömək edəcəkdir.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş əraziləri də çox zəngin su ehtiyatlarına malikdir ki, bu da Azərbaycanın məhdud su ehtiyatlarına çox mühüm töhfə verir. Nəzərə alsaq ki, son vaxtlar ölkənin şirin su ilə təminatı problemi aktuallaşır, bu resurslar ən faydalı olacaq.

Hələ 1970-ci illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyasının o vaxtkı birinci katibi Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Sərsəng su anbarı tikilmişdir. Suvarma və enerji məqsədləri üçün ümumi tutumu 560 milyon m³ olan Tərtər çayına, eləcə də tutumu 80 milyon m³ olan Suqovuşan su anbarına yerləşdirilir. Tərtər çayı hövzəsinin sahəsi 2650 kvadrat kilometr, çayın uzunluğu isə 184 km, orta su sərfi saniyədə 23,1 kubmetr təşkil edir. Bu, Qarabağ regionunun ən böyük çayıdır və həm kənd təsərrüfatı, həm də sənaye ehtiyacları üçün istifadə edildiyi üçün Azərbaycanın iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir (Azertag.az).

Sərsəng su anbarı Azərbaycanın 6 rayonunda ümumi sahəsi 100 min hektara yaxın olan kənd təsərrüfatı torpaqlarının suvarılması üçün şərait yaradacaq (Ecoreform.az). Azərbaycan torpaqlarının işğalı zamanı bu ərazilər sudan su almaq imkanından məhrum idi, ona görə ki, ermənilər əkin mövsümündə suyu kəsərək onu yalnız qışda buraxırdılar ki, bu da həmin rayonların əkin sahələrini su basmasına səbəb olurdu. Hazırda Suqovuşan su anbarında yaz mövsümündə torpaqların suvarılmasını təmin etmək üçün artıq zəruri işlər görülür ki, bu da daha 15 min hektar sahənin suvarılmasına şərait yaradacaqdır. Suqovuşan kəndi işğaldan azad edildikdən dərhal sonra 28 ildə ilk dəfə olaraq Tərtər, Goranboy və Yevlax

rayonlarına su anbarından su buraxılıb ([https:// report.az/ru/karabakh/spustya-28-let-voda-iz-sugovushana-pushena-v-reku-terter/](https://report.az/ru/karabakh/spustya-28-let-voda-iz-sugovushana-pushena-v-reku-terter/)).

Cənubda Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarında Araz çayı üzərində İranla birgə istifadə edilən Xudafərin su anbarı da buraxılıb. Bu su anbarı 75 min hektara yaxın ərazinin suvarılmasına imkan verəcək. Bəzi hesablamalara görə, bu anbarın həcmi 1,6 milyard m³ təşkil edir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə gündəlik iki milyon m³-ə qədər içməli su təmin edə bilən yeraltı su mənbələri də var (İbrahimov R. 2021).

Bu su ehtiyatlarının əhəmiyyəti su elektrik stansiyalarından enerji istehsalı imkanları ilə gücləndirilir. İşğal olunmuş ərazilərdə sonradan erməni işğalçıları tərəfindən tikilənlər də daxil olmaqla 34-ə yaxın su elektrik stansiyası (SES) var. Onların arasında ən böyüyü 50 MVt generasiya gücünə malik Sərsəng SES və İranla birgə Araz çayı üzərində tikilən Xudafərin SES-dir (102 MVt). (İbrahimov R. 2021). Bundan əlavə, Qız qalası SES-in tikintisi də nəzərdə tutulur ki, o da Araz çayı üzərində yerləşəcək. Qeyd edək ki, “Xudafərin” və “Qız qalası” SES-lərin tikintisi hələ 1982-ci ildə SSRİ ilə İranın birgə layihəsi kimi razılaşdırılıb. Halbuki 2016-cı ildə birbaşa Azərbaycanla İran arasında yeni müqavilə bağlanıb. Əslində Xudafərin SES-in tikintisini İran başa çatdırıb, lakin hələ də işə başlamayıb. Su və elektrik təchizatından bərabər dəyər gözlənilir. “Xudafərin” və “Qız qalası” SES-lərin istehsal etdiyi elektrik enerjisinin satışından əldə olunan gəlirin iki ölkə arasında bərabər bölünməsi gözlənilir (Krivosheev K. 2020).

Azərbaycan Respublikasının mineral sularının (müxtəlif tərkibli və müalicəvi əhəmiyyətə malik 120 mənbə) ümumi geoloji ehtiyatının 39,6 faizi işğaldan azad edilmiş ərazilərin payına düşür. Bu o deməkdir ki, mineral suyun potensial təchizatı sutkada təxminən 7800 m³ təşkil edir. Bunlardan İstisu (Kəlbəcər r-nu), Turşsu (Şuşa şəhərindən bir qədər aralıda), Sırlan (Şuşa şəhəri) bulaqları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mineral su kimyəvi tərkibi ilə seçilir və bir çox xəstəliklərə təbii dərmandır. Münaqişədən əvvəl İstisu bulağında böyük kurort və sanatoriya, eləcə də işğal zamanı tamamilə dağıdılmış mineral su qablaşdırma zavodu var idi. Turşsu və Sırlan bulaqlarının suyunun müxtəlif daxili xəstəlikləri müalicə etdiyi güman edilir (Ecoreform.az).

Bu bölgədə çoxlu mineral suların olması mövcud turizm potensialı ilə yanaşı, müalicəvi turizm istiqamətini də inkişaf etdirməyə imkan verir. Din, yemək, ekoturizm və müalicə kimi digər yerli elementləri səfərbər etməklə bölgədə bir çox başqa turizm növlərini inkişaf etdirmək mümkün olacaq. Sonuncu üçün təkcə Azərbaycan vətəndaşlarını deyil, həm də xarici turistləri cəlb edəcək xəstəxana və sanatoriyaların bərpası və yenilərinin tikintisi lazımdır.

Bu ərazilərdə müəyyən neft və təbii qaz ehtiyatlarının olması da məlumdur. Bir sözlə, onların işğaldan azad edilmiş ərazilərdə təxmini ehtiyatları müvafiq olaraq 200 milyon ton və 250 milyard m³ qiymətləndirilir (<https://interfax.com.ua/news/economic/709809.html>).

Bu ərazilər kobud, dağlıq ərazilərdən ibarət olsa da, yeni texnologiyalar sayəsində onların çıxarılması mümkün və iqtisadi cəhətdən səmərəli ola bilər ki, bu da yeni iş yerlərinin açılmasına, regionun əlavə enerji mənbələri ilə təmin olunmasına və karbohidrogen ehtiyatlarının ixracının artmasına səbəb olacaqdır.

Ermənistanın işğalından azad edilmiş Azərbaycan torpaqlarının bərpası ilə bağlı çoxdan gözlənilən layihələr qarşıdakı illərdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas diqqət mərkəzindədir. Təbii ki, bunlar təkcə dövlətdən deyil, həm də özəl biznesdən milyardlarla dollar dəyərində inyeksiya tələb edən kifayət qədər bahalı proqramlardır. Bununla belə, unutmamaq olmur ki, hər hansı bir investisiya özünü doğrultmalı və gəlirli olmalıdır. Qarabağ layihələri Azərbaycan üçün mənəvi cəhətdən nə qədər əziz olsa da, bu məsələdə istisna deyil. Yerli və beynəlxalq ekspertlər əmin edirlər ki, Qarabağda planlaşdırılan irimiqyaslı infrastruktur layihələri 2021-ci ildə Azərbaycanın iqtisadi artımının təkanverici amillərindən biri olacaq.

Məlum olduğu kimi, 2021-ci ilin dövlət büdcəsində bu məqsədlər üçün 2,2 milyard manat (1,2 milyard ABŞ dolları) və ya ÜDM-in 2,9 faizi həcmində vəsait nəzərdə tutulmuşdu və artıq işlərin bir qismi, o cümlədən infrastrukturla bağlı işlərə başlanılıb (Guliyeva S., 2021). Üstəlik, artan xərclərə və pandemiya fonunda davam edən qeyri-müəyyənliyə baxmayaraq, S&P Global Ratings beynəlxalq reyting

agentliyi bu yaxınlarda Azərbaycanın reytingini BB+ səviyyəsində təsdiqləyib və proqnozu “mənfi” dən “stabil”ə dəyişib.

Bu müsbət dönüş məhz uzun illər ölkənin iqtisadi inkişafı üçün əsas risk hesab edilən Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə əlaqədar baş verdi. İndi Azərbaycan işğaldan azad edilmiş ərazilərə bütün iqtisadi potensialı ilə nəzarəti bərpa etdikdən sonra risklər məsələsi həmişəlik öz həllini tapıb. Yenidən işlənmiş proqnoz reyting agentliyinin Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Qarabağ bölgəsində Azərbaycan və Ermənistan arasında atəşkəs sazişinin geniş şəkildə qüvvədə qalacağına dair gözləntilərini əks etdirir və iqtisadi dirçəliş və karbohidrogen qiymətlərinin nisbətən yüksək olması ölkənin maliyyə vəziyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməsinin qarşısını almağa kömək edəcək - S&P ekspertləri bildirib.

Rusiyanın “Qazprombank”ının analitikləri də əmindirlər ki, S&P-nin Azərbaycanla bağlı proqnozu təkmilləşdirmək qərarı Qarabağdakı vəziyyətin nizamlanmasına kömək edir və bundan sonra bu regionda irimiqyaslı infrastruktur layihələri nəzərdə tutulur.

Əldə edilmiş razılaşmalar və onlara riayət edilməsi xarici likvidlik mövqeyi və Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı üçün uzun sürən münaqişə zamanı yarana biləcək riskləri minimuma endirmişdir. Bundan başqa, bu, həm də Azərbaycanda milli valyuta və makroiqtisadi sabitlik üçün risklərin azaldılmasına kömək edib.

Qarabağda yeni layihələr Azərbaycanda daha da iqtisadi inkişafı təmin etmək potensialına malikdir, 2020-ci ildə ÜDM-in kəskin azalmasından sonra 2021-ci ildə iqtisadi artımın 2,1 faiz olacağı gözlənilirdi. Belə olan halda göstərici ildə təxminən 4 faiz sabitləşə bilər (Əliyeva M. 2021).

Məsələ burasındadır ki, rayonda ilkin infrastruktur bərpa olunan kimi kənd təsərrüfatı, turizm, mədəncixarma, tikinti materiallarının istehsalı, üstəlik, yükdaşıma sahələrində əla qaytarılma potensialı olan layihələrin icrasına başlanılacaq. Yeni gəlirlər pandemiya səbəbindən dondurulmuş iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrini tədricən işə salacaq və ixrac üçün məhsulların siyahısı daha da genişlənəcək.

Daha vacibi odur ki, bütün bu layihələr qeyri-neft sektoru ilə bağlıdır, ona görə də artıq bu il biz həm dövlət büdcəsinin gəlirlərində, həm də ÜDM-də onun payının əhəmiyyətli dərəcədə artmasının şahidi ola bilərik. Baş nazir Əli Əsədovun qeyd etdiyi kimi, cari ildə hökumətin prioritetləri Qarabağ bölgəsində turizm marşrutlarının inkişafı, aqrar sahədə layihələr, müasir suvarma sistemlərinin quraşdırılması, su elektrik stansiyalarının tikintisi imkanlarının öyrənilməsidir.

Bu sahələrə investisiyalar həm qeyri-neft ixracının artması, həm də idxalı əvəzləmə baxımından ölkə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək. Bu ərazilərə investisiyaların stimullaşdırılması üçün müxtəlif mexanizmlərdən istifadə etmək olar, o cümlədən sənaye parkları və məhəllələri, aqro və texnologiyalar parkları, və digər investisiyaların stimullaşdırılması vasitələri.

Innovasiyalar Agentliyi bu yaxınlarda Türkiyənin ən böyük sənaye bölgələrindən birində 130 texnologiya şirkətini dəstəkləyən GOSB Texnoparkı ilə memorandum imzalayaraq ilk addımı atdı. Memorandum Qarabağda Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılmasını nəzərdə tutur. Potensial investorlar üçün Qarabağ bölgəsi 80 milyon əhalisi olan İrandan və 83 milyon əhalisi olan Türkiyə bazarına Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikasından bazara məhsul çıxarmaq imkanını nəzərə alsaq, çox cəlbedici ola bilər. Üstəlik, yaxın illərdə beynəlxalq və xarici maliyyə təşkilatları hərbi münaqişələrdən keçmiş ölkələrə təkə hökumət üçün deyil, həm də özəl layihələr üçün kredit ayırmağa hazırdır. Yenidənqurma proqramında iştirak etmək niyyətində olan Macarıstan şirkətləri üçün 100 milyon ABŞ dolları məbləğində kredit xətti açan Macarıstanın EximBank-ı son nümunədir. Bundan başqa, Macarıstan minatəmizləmə işləri üçün 25 min avro qrant da təklif edib. Böyük Britaniya da analoji yardım göstərməyə hazırdır. Türkiyə, Rusiya, İran və digər dost ölkələr Qarabağ layihələrində iştirak etməyə hazır olduqlarını bildiriblər (Gasimli V. 2021).

Bir sözlə, Qarabağ müharibəsində qələbənin qeyd olunmasından əza zaman keçir və Azərbaycan özü yalnız Ermənistanın işğalından azad edilmiş əraziləri ilə bağlı Strateji Fəaliyyət Planı hazırlayır. Bununla belə, artıq xaricdən biznes təklifləri daxil olur. Vahid konsepsiya hazırlandıqdan və prioritet layihələrin konkret siyahısı

müəyyən edildikdən sonra investisiya təşəbbüslərinin əhatə dairəsi genişləndiriləcək.

III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqlamətində həyata keçirilən iqtisadi layihələr

Ermənistanın işğalından azad edilmiş Azərbaycan torpaqlarının bərpası ilə bağlı çoxdan gözlənilən layihələr indi qarşıdakı illərdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının əsas diqqət mərkəzindədir. Təbii ki, bunlar kifayət qədər bahalı proqramlardır ki, təkcə dövlətdən deyil, həm də özəl biznesdən milyardlarla dollar investisiya tələb olunur. Ancaq unutmayın ki, hər hansı bir investisiya öz nəticəsini verməli və qazanc əldə etməlidir. Qarabağ layihələri bizim üçün mənəvi baxımdan nə qədər əziz olsa da, bu məsələdə istisna deyil. Mütəxəssislər, təkcə yerli deyil, həm də beynəlxalq ekspertlər əmin edirlər ki, Qarabağda həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan irimiqyaslı infrastruktur layihələri hələ 2021-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatının yüksəlişinin aparıcı amillərindən birinə çevriləcək.

Bildiyiniz kimi, 2021-ci ilin dövlət büdcəsində bu məqsədlər üçün 2,2 milyard manat və ya ÜDM-in 2,9 faizi nəzərdə tutulub və artıq bir sıra işlərə, xüsusən də infraquruktura start verilib. Eyni zamanda, xərclərin artmasına və pandemiya ilə bağlı davam edən qeyri-müəyyənliyə baxmayaraq, beynəlxalq reyting agentliyi S&P Global Ratings bu yaxınlarda Azərbaycanın reytingini BB+ səviyyəsində təsdiq etməklə yanaşı, reytinglər üzrə proqnozu da mənfiyədən sabitə dəyişib. Və bu müsbət dönüş məhz uzun illər ölkənin iqtisadi inkişafı üçün əsas risk hesab edilən Qarabağ münaqişəsinin həlli sayəsində baş verdi. İndi Azərbaycan işğaldan azad edilmiş əraziləri bütün iqtisadi potensialı ilə öz balansına qaytardığı üçün risklər məsələsi həmişəlik öz həllini tapıb. S&P ekspertləri bildiriblər ki, “stabil proqnoz Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya arasında Qarabağda atəşkəs razılaşmasına ümumilikdə riayət ediləcəyinə dair gözləntilərimizi əks etdirir ki, bu da müharibə ilə bağlı təhlükəsizlik, maliyyə sektoru və tədiyyə balansını risklərini azaltmağa kömək edəcək”

(https://azertag.az/xeber/Isgaldan_azad_edilmis_erazilerin_imkanlarindan_semereli_istifade_et_mekle_qeyri_neft_sektorunun_inkisafi_daha_da_suretlenecek-1709237).

Deməli, Qarabağda həyata keçirilən yeni layihələr sayəsində Azərbaycanda iqtisadi inkişaf o qədər yüksəlməlidir ki, 2020-ci ildə ÜDM-in kəskin azalmasından sonra bu il 2,1% artım gözlənilir və sonra göstərici ildə təxminən 4% sabitləşməlidir.

Məsələn burasındadır ki, rayonda ilkin infrastruktur bərpa olunan kimi çox yaxşı geri qaytarma potensialı olan layihələrin - kənd təsərrüfatı, turizm, mədəncixarma, tikinti materiallarının istehsalı və üstəlik yükdaşımaların həyata keçirilməsinə başlanılacaq. Maliyyə iqtisadiyyatına emissiyalar pandemiya səbəbindən donmuş iqtisadi fəaliyyətin bütün rıçaqlarını tədricən işə salacaq və ixrac edilə bilən məhsulların həcmi artırılacaqdır. Üstəlik, vacib olan odur ki, bütün bu layihələr, təbii ki, qeyri-neft sektoruna aiddir, ona görə də, artıq bu il nəzəri olaraq, həm dövlət büdcəsinin gəlirlərində, həm də ÜDM-də onun xüsusi çəkisinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasının şahidi olmalıyıq. Baş nazir Əli Əsədovun qeyd etdiyi kimi, cari il üçün hökumətin prioritetləri Qarabağ bölgəsində turizm marşrutlarının inkişafı, aqrar sahədə layihələr, müasir suvarma sistemlərinin quraşdırılması, su elektrik stansiyalarının tikintisi imkanlarının öyrənilməsidir.

Bu sahələrə investisiyalar həm qeyri-neft ixracının artması, həm də idxalı əvəzləmə baxımından ölkə üçün əhəmiyyətli olacaq. Bu ərazilərdə investisiyaların stimullaşdırılması üçün sənaye parkları və məhəllələri, aqro- və texnoparklar və digər investisiya təşviqi alətləri də daxil olmaqla müxtəlif mexanizmlərdən istifadə oluna bilər.

80 milyon əhalisi olan İrandan, eləcə də Naxçıvan vasitəsilə 83 milyonluq Türkiyə bazarına məhsul çatdırmaq imkanını nəzərə alsaq, potensial investorlar üçün Qarabağ bölgəsi çox cəlbedici ola bilər.

Bundan əlavə, beynəlxalq və xarici maliyyə təşkilatları sonrakı illərdə hərbi münaqişələrdən sağ çıxmış ölkələrə kredit verməyə kifayət qədər hazırdırlar. Həm də birbaşa hökumətə deyil, həm də özəl layihələrə aiddir.

Yenidənqurma proqramında iştirak etmək niyyətində olan Macarıstan şirkətləri üçün 100 milyon ABŞ dolları dəyərində kredit xətti açan Macarıstanın EximBank-ı son nümunədir. Bundan əlavə, Macarıstan minatəmizləmə işləri üçün 25 min avro qrant da təklif edib. Böyük Britaniya da analoji yardım göstərməyə hazırdır. Türkiyə, Rusiya, İran və digər dost ölkələr Qarabağdakı layihələrdə iştirak etməyə hazır olduqlarını bildiriblər (<https://modern.az/az/news/297134/azerbaycanda-qeyri-neft-sektorunun-inkisafi>).

Son 10 ildə Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun sürətli iqtisadi inkişafı aparıcı rol oynamışdır. Statistika və makroiqtisadi göstəricilərə əsasən, 2021-ci ilin 10 ayı ərzində Azərbaycanda ÜDM 71 milyard 589 milyon manat təşkil edib. Yanvar-oktyabr aylarında Azərbaycanda ÜDM artımı 4,9%, qeyri-neft sektoru 5,9% artıb. Yanvar-oktyabr aylarında adambaşına düşən ÜDM 7148 manat təşkil edib (<https://apa.az/az/xeber/iqtisadi/Qeyri-neft-sektorunun-inkisafi-strategiyasinin-muhum-istiqamti:-Pambiqciliq-colorredTHLILcolor-564374>).

Beləliklə, Azərbaycan uzunmüddətli və davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün zəngin neft və qaz yataqlarından uğurla istifadə edir. Qeyri-neft sektorunun rolu insan kapitalının inkişafında davam edir və neft və qaz gəlirlərindən istifadə etməklə gələcəkdə bu gəlirlərdən asılı olmayaraq güclü, rəqabətədavamlı iqtisadiyyat yaratmaq mümkün olacaq.

Yeni nəsil iqtisadi islahatlara uyğun olaraq ixracın səmərəli təşviqi mexanizmi işə salınıb. Prezident İlham Əliyevin müvafiq sərəncamına əsasən, 2016-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının ərazisində qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərə müəyyən olunmuş qaydada ixrac müavinətlərinin ödənilməsi nəzərdə tutulub. Tətbiq olunduğundan keçən qısa müddət ərzində sahibkarlar həvəsləndirmə mexanizminə böyük maraq göstəriblər. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan mənşəli məhsulların xarici bazarlara ixracının həcmi xeyli artıb. Son statistik məlumatlara görə, ölkənin xarici ticarət dövriyyəsində ixracın payı 61 faizə çatıb, ixrac idxalı isə 4,7 milyard dolları ötüb. Eyni zamanda, “Made in Azerbaijan” brendi ilə xarici bazarlara çıxarılan məhsullarımızın ixrac coğrafiyası genişlənir.

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun mühüm qolu kimi sahibkarlığın inkişafı həm siyasi, həm də maliyyə cəhətdən dəstəklənir. 2004-cü ildən indiyədək ölkədə çoxlu sayda müəssisə 2 milyard manata yaxın kredit alıb. Davamlı dövlət dəstəyi sayəsində ölkədə məşğulluqda və vergi daxilolmalarında özəl sektorun payı 70 faizi ötüb. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın son 10 ildə əldə etdiyi sosial-iqtisadi nailiyyətlər növbəti mərhələdə müxtəlif sosial-iqtisadi sarsıntılara davamlı iqtisadi modelin formalaşmasına mühüm zəmin yaradıb (Светляков С.А., 2016). Beləliklə, ölkəmizdə iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsi istiqamətində aparılan sistemli islahatlar investisiya və biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasında əsas amillərdən biridir. Son zamanlar Azərbaycanda investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmış, mühüm qanunvericilik təşəbbüsləri həyata keçirilmişdir. İstər vergi və gömrük siyasətinin liberallaşdırılması, istərsə də investisiyaların qorunması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər ölkəyə investisiya qoyuluşunu stimullaşdırıb.

Bunun məntiqi nəticəsi olaraq ötən dövr ərzində ölkə iqtisadiyyatına 250 milyard dollardan çox vəsait cəlb edilmişdir. Onların təxminən yarısı xarici investisiyalardır. Digər diqqətçəkən məqam: 130 milyard dollardan çox vəsait qeyri-neft sektoruna yönəldilib. Ötən il neft bazarında yaşanan böhran fonunda bu həyata keçirilib. Beləliklə, neftin qiymətinin qısamüddətli olsa da, ucuzlaşması qeyri-neft iqtisadiyyatına keçidin alternativinin olmadığını bir daha təsdiqlədi. Respublika iqtisadiyyatının investisiya cəlbediciliyinin artırılması kompleks tədbirlər çərçivəsində həyata keçirilir. Bura biznes mühitinin gücləndirilməsi, rəqabət mühitinin yaradılması və azad iqtisadi modelin digər elementlərinin tətbiqi daxildir. Bu istiqamətdə aparılan islahatlar ölkənin müxtəlif beynəlxalq reytinglərdə layiqli yer tutmasını təmin edib. Beləliklə, etibarlı “Doing Business” hesabatına əsasən, bu gün Azərbaycan dünyanın ən islahatçı on ölkəsi sırasındadır. Son 10 ildə ölkəmiz İqtisadi Azadlıq İndeksində 58-ci mövqedən yüksələrək, 178 ölkə arasında 38-ci yerdə qərarlaşıb. Qlobal Rəqabət Qabiliyyətlik İndeksində 141 ölkə arasında 58-ci yerdəyik. Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, ötən illər Azərbaycan iqtisadiyyatı

üçün uğurlu olub (<https://ikisahil.az/post/ishgaldan-azad-olunmush-erazilerin-boyuk-iqtisadi-potensial-var>).

Respublikada iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, rəqabətqabiliyyətli qeyri-neft məhsullarının istehsalının və ixracının stimullaşdırılması, daxili tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilməsi istiqamətində kompleks və ardıcıl iş aparılır. Bu baxımdan iqtisadiyyatın neftdən asılılığının azaldılması və qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı iqtisadi siyasətin əsas məqsədlərindəndir.

Lakin bu gün Azərbaycanın qarşısında daha çətin vəzifə durur - qeyri-neft sektoru, və hər şeydən əvvəl onun sənaye komponenti daxili iqtisadiyyatın neft-qaz təməlindən dördüncü sənaye inqilabının reyslərinə rəvan keçidini təmin etməlidir, bilik tutumlu istehsalla və yerli müəssisələrin beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində daha dolğun daxil edilməsi ilə, istehsalın daha yüksək gəlirlilik və rəqabət qabiliyyətini təmin etmək.

Burada, çox güman ki, bir neçə əsas ssenari eyni vaxtda inkişaf edəcək. Birincisi, ölkədə rəqabətqabiliyyətli insan kapitalının formalaşdırılması proqramları nəzərəcarpacaq dərəcədə gücləndiriləcək və bu əsasda Sənaye 4.0-ın formalaşması üçün müasir innovasiyaların cəlb edilməsi sürətləndiriləcək. Xüsusilə, ölkənin regional internet qovşağına çevrilməsi, İT texnologiyaları sahəsinə əlavə təkan verəcək DATA mərkəzlərinin tikintisi, proqram təminatı şirkətlərinin, startapların və inkubasiya mərkəzlərinin inkişafı üçün investisiyalar nəzərdə tutulur. Bu ssenari həmçinin iri şəhərlərdə IoT texnologiyaları seqmentinin hərtərəfli inkişafını nəzərdə tutur ki, bu da müvafiq sistem inteqrasiyası, xidmət və s. bölmələrin formalaşmasına səbəb olacaq. Göründüyü kimi, Qarabağ bölgəsinin işğaldan azad edilmiş ərazilərində “ağıllı” şəhər və kəndlərin layihələrinin icrasına artıq başlanılan ərazilərdə bu vektor dominant istiqamət olacaq. Ölkədə formalaşmaqda olan əczaçılıq sənayesi və gələcəkdə əczaçılıq və bioməhsulların istehsalı da elm tutumlu sahələrə aid edilə bilər: geniş daxili tələbatı nəzərə alsaq, bu seqment investorlar üçün çox cəlbedici ola bilər (<https://sesqazeti.az/news/politics/849406.html>).

Daxili iqtisadiyyatın sənaye inkişafında növbəti addım bərpa olunan enerji mənbələrinin (BEM) və ümumilikdə “yaşıl” sənayenin inkişafı üzrə tədbirlər olacaq.

Bu sahələr olmadan Azərbaycan qaçılmaz tezliklə gözlənilən qlobal enerji keçidi fonunda autsayder ölkələr sırasında qalmaq riski ilə üzləşir. Burada da ilk addımlar atılıb: müvafiq qaydalar qəbul edilib, bərpa olunan enerji mənbələrinin ölkənin enerji sisteminə qoşulması mexanizmləri formalaşdırılır, həmçinin qlobal şirkətlərin dəstəyi ilə yaxın vaxtlarda iri günəş və külək stansiyalarının tikintisi üçün bir sıra layihələrin icrasına başlanılacaq, onların bir hissəsi Qarabağ bölgəsində yerləşəcək. Digər addım tullantısız sənayenin və bərk sənaye və üzvi tullantıların emalı sektorunun inkişafı olacaq. Bu sahədə hərəkətverici qüvvə həm də texnoparklar olacaq ki, burada bu gün artıq üzvi gübrələrin istehsalı, polimer, ağac və kağız tullantılarının emalı, o cümlədən ağır metalların və təhlükəli kimyəvi maddələrin utilizasiyası və emalı müəssisələri fəaliyyət göstərir.

Nəhayət, yaxın onillikdə Azərbaycan üçün ənənəvi olan sənaye sahələrində istehsalın iki-üç dəfə artmasına, onun ÜDM-də payının yarıya, hətta üçdə ikisinə qədər artırılmasına nail olmaq lazımdır. Ölkə iki əsas vektora diqqət yetirməklə bu məqsədlərə nail ola bilər: bunlardan biri postsovet məkanı ölkələrinə ixracın artması, həmçinin Türkiyə, Yaxın Şərq, Şimali Afrika və s. bazarlara çıxışdır. Bu baxımdan, uzun illər ərzində neft-kimya (o cümlədən onun xarici komponenti), eləcə də tikinti materiallarının istehsalı və ölkənin dağ-mədən potensialının inkişafı aparıcı tendensiya statusu olaraq qalacaq. Əlvan və qara metallurgiyanın seqmentləri də yüksək ixrac potensialına malikdir, lakin bir şərtlə ki, ölkə konsentratların və yarımfabrikatların ixracından əlavə dəyər səviyyəsi yüksək olan məhsulların istehsalına keçsin. Pambıq və ipəyin emalı zamanı da eyni prinsipdən istifadə edilməlidir: xammalın ixracını məhdudlaşdırmaqla, toxuculuq və tikiş sənayesində xarici tələbata diqqət yetirməklə istehsalı genişləndirmək lazımdır.

Sənaye artımının ikinci mühüm şəbəkəsi Qarabağ bölgəsinin dirçəldilməsi ilə bağlı genişmiqyaslı işlər olmalıdır. Artıq bu gün burada aparılan infrastruktur işləri tikinti materialları istehsal edən müəssisələr üçün katalizator rolunu oynamışdır. Və işlərin miqyasını nəzərə alaraq, Qarabağ quruculuğu layihəsi uzun illər ərzində yerli müəssisələri elektrik enerjisi avadanlıqları, kabellər, borular, yük maşınları, traktorlar və digər nəqliyyat və kommunal texnika sifarişləri ilə təmin edəcəkdir.

3.2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə xidmət və turizm sektorunun inkişaf perspektivləri

Hələ işğaldan əvvəl tək-cə mədənçıxarma, metallurgiya, yeyinti, emal, əczaçılıq, taxılçılıq sektorları ilə deyil, həm də geniş potensialı ilə seçilən Qarabağda və ona bitişik ərazilərdə Ermənistanın işğalı nəticəsində yaranan təhlükəsizlik problemləri turizm və rekreasiya sahəsində inkişaf, o cümlədən bu ərazilərdə infrastrukturun dağıdılması indiki mərhələdə turizmin təşkilini mümkün edər.

Təbii ki, Qarabağın və ətraf rayonların turizm imkanlarından tam istifadə etmək yalnız üç əsas amil təmin edildikdən sonra mümkün olacaq: təhlükəsizlik, əhalinin qayıdışı və infrastrukturun yaradılması.

Şübhə yoxdur ki, yaxın gələcəkdə bütün bu məsələlər həll olunandan sonra Qarabağ Azərbaycanın turizm sektorunda lider mövqə tutacaq. Əminliklə demək olar ki, Qarabağ regional, daha sonra qlobal əhəmiyyət kəsb edən ekoturizm mərkəzinə çevriləcək.

Artıq işğaldan azad edilmiş ərazilərdə infrastrukturun yaradılması işlərinə başlanılıb. Bu işlərlə paralel olaraq Qarabağın turizm potensialı ilə dünyanı tanış etmək üçün maarifləndirmə işlərinə başlanılıb, regionun turizm imkanlarından istifadə etmək üçün ilkin araşdırmalar aparılıb. Qarabağda turizm sektorunun inkişafı regionun erkən iqtisadi dirçəlişinə müsbət təsir göstərəcək. Gözəl turizm məkanları olan Şuşa, Laçın və Kəlbəcərin dağ turizmi, ekoturizm, müalicə və mədəni turizm potensialından istifadə etməklə Qarabağın iqtisadi dirçəlişinə töhfə vermək olar.

Dövlət Turizm Agentliyinin mətbuat katibi Kənan Quluzadənin sözlərinə görə, bölgədə təhlükəsizliyin təmin edilməsi, əhalinin geri qayıtması və Qarabağda və ona bitişik ərazilərdə infrastrukturun yaradılmasından sonra yeni turizm məhsulları yaradılaraq turistlərə təqdim olunacaq. Birinci mərhələdə əsas istiqamət daxili turizmin təşkili, yeni tanışlıq turlarının təşkili, infrastrukturun tam bərpasından sonra isə sağlamlıq turizminin dirçəldilməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Səyahət Agentlikləri Assosiasiyasının Ekspert Şurasının sədri Gökdəniz Qəhrəmanov hesab edir ki, Qarabağda turizmin bir çox növlərinin - ekoloji, dağ, qış, ovçuluq, sağlamlıq kimi sahələrin inkişafı üçün böyük imkanlar var.

Onun sözlərinə görə, Azərbaycanın qədim tarixə, özünəməxsus flora və faunası, mətbəxi, tarixi-mədəni və dini abidələri, qədim qalaları, körpüləri, meşələri, bulaqları, eləcə də digər görməli yerləri olan bu bölgə turistlərin diqqətini cəlb edəcəkdir.

Azərbaycan Otellər və Restoranlar Assosiasiyasının İdarə Heyətinin sədri Samir Dübəndi Qarabağda ekoturizmin sürətlə inkişaf edəcəyinə əmindir.

Ekoturizmi bu ərazilərin gələcəyi hesab edən Dübəndi hesab edir ki, təbii sərvətlərlə zəngin Qarabağda müxtəlif növ ekstremal turizm, aqroturizm, “yaşıl” turizm təşkil etməklər olar.

Milli Məclisin (MM) deputatı Aydın Hüseynov bildirib ki, Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonundakı İstisu, Minkənd, Tutqunçay kimi mineral bulaqlardan, iqlim-balneoloji şəraitdən, dağ meşələrindən kurort məqsədləri üçün istifadə etmək olar.

“Səkkiz yeraltı mineral su mənbəyi var. Bunlardan sutkada həcmi 3 093 min kubmetr olan yeddi yataq Kəlbəcər rayonu ərazisində, həcmi isə sutkada 4 300 min kubmetr olan bir yataqdır. Laçında yerləşir. Bütün bunlar turizmin inkişafı üçün böyük perspektivlər yaradır”, deyərək Aydın Hüseynov əlavə edib (<https://www.fhn.gov.az/newspaper/?az/news/view/9603>).

Turizm eksperti Fariz Hacıyev Qarabağda bir çox turizm layihələrinin həyata keçirilməsini mümkün hesab edir. Onun sözlərinə görə, bu məqsədlər üçün Qubadlının füsunkar təbiətindən, Həkəri çayının imkanlarından istifadə etmək olar. Həmin ərazilərdə, o cümlədən Kəlbəcərdə gözəl istirahət mərkəzləri yaratmaqla yaşıl turizmi inkişaf etdirmək olar.

Hacıyev hesab edir ki, Kəlbəcər rayonu həm də qış turizmi üçün ideal yerdir. Ekspert əlavə edib ki, Şuşa da öz növbəsində Azərbaycan turizminin simvollarından birinə çevriləcək: “Çoxlu turistlər Şuşaya sadəcə Çetir şlalələrini görmək üçün gedəcəkdir”.

Ekspert iqtisadçı Eldəniz Əmirov hesab edir ki, Laçında kifayət qədər geniş istirahət imkanları var. Həmçinin rayonda mineral su mənbələrinin olması orada içki sənayesində yeni istehsal müəssisələrinin yaranmasına səbəb olacaq. Onun sözlərinə görə, ərazisi 21 min hektardan çox olan, zəngin flora və faunaya malik Laçın qoruğu, müalicəvi xüsusiyyətlərə malik İlıqsu mineral bulağı bu ərazilərin turizm imkanlarını genişləndirəcək.

“İşğaldan əvvəl də Kəlbəcərin İstisu kəndində iki böyük ümumittifaq əhəmiyyətli sanatoriya fəaliyyət göstərirdi ki, burada hər il 50 min insan müalicə olunur və istirahət edirdi. “İstisu” mineral suyu həm daxili, həm də xarici istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdu. Orada hətta mineral su qablaşdırma zavodu da var idi. Beləliklə, Kəlbəcərin turizm potensialı hətta Gürcüstanın turizm mərkəzləri ilə də ciddi rəqabət apara bilər”, - ekspert qeyd edib

([http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/dekabr/729567\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/dekabr/729567(meqale).pdf)).

O əlavə edib ki, Qarabağdakı potensialdan düzgün istifadə etməklə Qafqazın ən böyük turizm mərkəzini yaratmaq olar.

Çoxlu möhtəşəm mənzərələri, valehedici dağları, gölləri, düzənlikləri və dərələri, qədim tarixi və mədəni irsi ilə Qarabağ zəngin turizm potensialına malikdir. Gözəl bir təpədə yerləşən Şuşa şəhəri rayonun mədəniyyət paytaxtıdır. Şuşa muğamın beşiyi, xalçaçılıq və dünya şöhrətli Qarabağ atlarının yetişdirilməsi mərkəzidir - bütün bunlar UNESCO-nun Qeyri-Maddi İrs Siyahısına daxil edilmişdir. Şuşa şəhərinin tarixi mərkəzinin YUNESKO-nun Dünya Mədəni İrs Siyahısına salınması prosesinə artıq başlanılıb - Şuşa 2001-ci ildən ilkin siyahıya daxil edilib. Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin turizm potensialından istifadə ilə bağlı ilkin araşdırmalar aparılır. Şuşaya yeni yolun çəkilməsi, azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarına qayıtması üçün Qarabağda bütün lazımı infrastrukturun qurulması istiqamətində də genişmiqyaslı işlər sürətlə davam etdirilir. Təbii ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin tam bərpası vaxt aparacaq, belə ki, işğal 90-cı illərin əvvəllərindən davam edib və bu, bir çox mədəniyyət və tarixi abidələrin dağıdılmasına və ya zədələnməsinə səbəb olub. Bununla belə, biz müxtəlif turizm marşrutları və layihələri hazırlayırıq və əminik ki, gəzintilər, açıq

havada gəzintilər, mədəni və dini irs obyektlərinə, şərab zavodlarına, parklara və muzeylərə, eləcə də bir çox digər turizm istiqamətlərinə səfərlər tezliklə burada populyarlaşacaq və biz gəlin Qarabağı dünyaya yeni turizm məkanı kimi tanıdaq.

Qarabağ bölgəsi böyük resurs potensialına malikdir. O, faydalı qazıntılarla, o cümlədən qızıl və xrom yataqları, eləcə də digər sənaye ehtiyatları ilə zəngindir. Şorbulaq və Ağyatağın yeraltı anbarlarında civə ehtiyatları var, rayonda mişar daşı istehsalında istifadə olunan çoxlu tuf yataqları var, Kəlbəcər tikinti materialları - gil, perlit, üzlük daşı istehsalı üçün xammal anbarıdır, qum-çınqıl qarışığı, mərmər oniksi və s. Metal hasilatı, şübhəsiz ki, ölkənin mədənçixarma sənayesini dəstəkləyəcək və bu qiymətli metalın dünya qiymətlərinin artması fonunda Kəlbəcərin qızıl mədənləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Zəngilan və Kəlbəcər rayonlarının potensialından səmərəli istifadə olunması nəticəsində qeyri-neft sektorunda ilk üç əmtədən biri hesab edilən qızılın ixracı da artırılacaq.

Bu resursların iqtisadiyyata yüksək dəyər qatacağı gözləntiləri real hesablamalara əsaslanmır. Çünki hazırda mədənçixarma sənayesinin əlavə dəyərinin aslan payı, yəni təxminən 95%-i neft-qaz sektorunda formalaşır. Eyni zamanda, qiymətli və digər metalların illik əlavə dəyəri 100 milyon manatdan da azdır və ya mövcud ÜDM-in 0,12 faizini təşkil edir. Təbii ki, burada istisnalar var və Kəlbəcər və Zəngilanın qiymətli metalların çıxarılması üçün Gədəbəy və Daşkəsəndən qat-qat böyük potensialı var. Amma işğaldan azad edilmiş ərazilərin gələcəkdə iqtisadiyyatımıza qoşulacaq ərazilərini nəzərə alsaq, bu, heç də çox deyil (<https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/yukselis-ve-quruculuq-numunesi-1627418083>).

Lakin resurs potensialı ilə müqayisə etsək, həmsöhbətimizin fikrincə, işğaldan azad edilmiş ərazilərin turizm imkanları daha təsirli olur və təbii ki, onlardan səmərəli istifadə olunarsa, daha çox ümid doğurur.

Qarabağın əsas turizm potensialının vaxtilə Şuşa və Ağdamda cəmlənməsinə baxmayaraq, rayonun bütün əraziləri istirahət və müalicə üçün əlverişlidir. **Qarabağın dağlıq hissəsi** və ona bitişik rayonların ərazisində çoxlu sanatoriya və istirahət evləri tikilsə də, işğal nəticəsində rayonda turizmə ciddi ziyan dəyib.

Qarabağ bölgəsində turizmin inkişafı xarici turistlərin böyük marağına səbəb olacaq. Dövlət Turizm Agentliyindən bildirilib ki, artıq Qarabağ bölgəsinin potensialının öyrənilməsi istiqamətində işlərə başlanılıb və yaxın vaxtlarda bu barədə ictimaiyyətə ətraflı məlumat veriləcək.

Hazırda informasiya sahəsində ilkin tədbirlər görülür. Belə ki, Azərbaycan Turizm Bürosu artıq Dubayda keçirilən Gulf Travel Show-da Qarabağın turizm potensialını təqdim edib. Virtual formatda təşkil olunan sayta Yaxın Şərqi, Afrika, Asiya, Avropa və Amerikadan 1000-dən çox iştirakçı qatılıb. Sərgi çərçivəsində agentliyin əməkdaşları tərəfindən 35-dən çox görüş keçirilib, işğaldan azad edilmiş Qarabağ bölgəsinin turizm potensialı, müvafiq tədbirlərdən sonra onun yeni turizm istiqamətlərinə daxil ediləcəyi barədə iştirakçılara məlumat verilib. Xarici turoperatorlar Azərbaycana böyük maraq göstərərək, səyahətlərin təşkili üçün sərhədlərin açılmasını səbirsizliklə gözlədiklərini bildirdilər.

Bu günə kimi Qarabağda turların yüksək peşəkar səviyyədə təşkili üçün artıq ilk bələdçilər hazırlanır. Dövlət Turizm Agentliyinin ictimaiyyətlə əlaqələr və KİV-lə iş şöbəsinin müdiri Kənan Quluzadə jurnalistlərə açıqlamasında bildirib ki, ilk 25 nəfər üçün hazırlıq kursları təşkil olunub. “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizmin inkişafı genişmiqyaslı yenidənqurma və inkişaf prosesinin tərkib hissəsinə çevriləcək. Bu, bir sıra qabaqalayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi, yeni təhlükəsizliyin təmin edilməsi, əhalinin geri qayıtması, yaşayış şəraitinin bərpası və infrastrukturun inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. Bu addımların həyata keçirilməsinə paralel olaraq rayonda həm yerli, həm də xarici turistlər üçün nəzərdə tutulmuş turizm məhsulları formalaşacaq. İlk növbədə daxili turizm və zəvvarlar üçün turlar inkişaf edəcək, lakin müvafiq infrastruktur formalaşdıqdan və turizm məhsulları inkişaf etdirildikdən sonra əyləncəli turizm xidmətlərinin göstərilməsindən danışmaq mümkün olacaq” (<https://yenigundem.az/iqtisadiyyatin-saxelendirilmesi-ve-qeyri-neft-sektorunun-inkisafi/>).

Qarabağ bölgəsi əcnəbilər üçün yeni turizm məkanı kimi görünür. Artıq bu prosesin başlanğıcı qoyulub və beynəlxalq platformalarda təqdim olunur, bu gün bu istiqamətə böyük maraq var. Əslində bu torpaqlar 30 il ərzində praktiki olaraq

turistlər üçün bağlı olub və ermənilərin işğal etdikləri ərazilərdə qanunsuz marşrutlar yaradaraq onları cəlb etmək cəhdləri qismən uğurlu olub. Azərbaycanın müvafiq idarələri artıq Qarabağ bölgəsinin turizm potensialının yerləşdirilməsinə başlayıb və hazırda bu, qiymətləndirilir və tam öyrəniləndikdən sonra burada qonaqpərvərlik sektorunun inkişafı üçün planlar hazırlanacaq.

Dövlət Turizm Agentliyi tərəfindən reklam çarxları hazırlanıb və onlardan birincisi artıq Qubadlı və Zəngilana həsr olunub, tezliklə Şuşı, Kəlbəcər, Ağdam və digər işğaldan azad edilmiş rayonların görməli yerləri ilə bağlı video-kontent təqdim olunacaq.

3.3. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə nəqliyyatın inkişafının perspektivləri və onun iqtisadi inkişafa təsiri

Azərbaycan Respublikası üçün nəqliyyat sisteminin inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkə iqtisadiyyatının infrastruktur sahələri olan enerji, rabitə, təhsil və səhiyyə ilə yanaşı, nəqliyyat sosial, iqtisadi, xarici siyasət və digər dövlət prioritetlərinin həyata keçirilməsində, cəmiyyətin əsas tələbatlarının ödənilməsində mühüm rol oynayır.

Son illər ölkəmizdə sosial həyatın bütün sahələrinin əldə edilmiş dinamik inkişafı respublikamızın geosiyasi əhəmiyyətini xeyli artırmışdır. Eyni zamanda, dünya iqtisadi məkanında baş verən sosial-iqtisadi proseslərdə fəal iştirak etmək, xarici bazarlara səmərəli çıxış əldə etmək, rəqabətqabiliyyətli milli sənayeyə malik olmaq zərurəti yaranmışdır. Qloballaşma, sürətli inteqrasiya, davamlı inkişaf və s., bu gün dünya gündəmini zəbt edənlər ölkəmiz üçün xüsusilə aktualdır.

Bu gün ölkə iqtisadiyyatının sürətli və hərtərəfli inkişafında nəqliyyat sektoru xüsusi yer tutur. Bu sektor mal və xidmətlərin istehsalı, bölüşdürülməsi və istehlakı sahəsində fəaliyyəti əhatə edir və iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrində danılmaz rol oynayır.

Dünya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsi nəqliyyat sisteminin hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatının

əsas sütunlarından biri olduğunu təsdiqlədi. Nəqliyyat xidmətlərinin sosial-iqtisadi mahiyyətini konkretləşdirən tədqiqatçılar bu sistemin geniş təkrar istehsalın vacib şərti olduğunu çoxdan sübut etmişlər. Bu baxımdan, iqtisadiyyatda genişmiqyaslı köklü islahatların aparıldığı indiki şəraitdə nəqliyyatın xüsusiyyətlərini, onun iqtisadi və sosial proseslərdə rolunu nəzərə alan siyasətin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi çox vacibdir. Ona görə də nəqliyyat sisteminin davamlı inkişafı üçün irimiqyaslı kapital qoyuluşları, çoxlu sayda iri nəqliyyat qovşaqlarının tikintisi və yenidən qurulması tələb olunur.

Hazırda ölkə həyatının bütün sahələri ilə yanaşı, yol təsərrüfatının da sistemli və hərtərəfli inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Bunun nəticəsidir ki, bu gün respublikamızın yol təsərrüfatının yeniləşməsi və müasirləşməsi daha da dərinləşir, dövlətimizin qüdrətinin və qüdrətinin artırılmasına, xalqımızın rifah halının yüksəldilməsinə yönəlmiş quruculuq proqramları uğurla həyata keçirilir.

Son illər Azərbaycanda nəzərdə tutulan bütün infrastruktur layihələri və sosial proqramlar yüksək səviyyədə həyata keçirilib, o cümlədən sosial infrastrukturun mühüm sahələri olan yol təsərrüfatının yenidən qurulması, yeni yolların tikintisi və mövcud yolların əsaslı təmiri həyata keçirilib. Paytaxtda və bölgələrdə çoxlu sayda yol ötürücüləri, körpülər, tunellər, yerüstü və yerüstü keçidlər tikilib.

Hazırda Azərbaycanda Şimal-Cənub və Şərq-Qərb beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması üçün infrastruktur layihələri həyata keçirilir. Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat qovşağına çevrilməsi üçün aşağıdakı mühüm layihələrin həyata keçirilməsi istiqamətində işlər aparılır.

Dünya İqtisadi Forumunun yolların vəziyyəti ilə bağlı hesabatında Azərbaycan MDB məkanında birinci yeri tutaraq ən yüksək nəticə göstərmişdir. Asiya qitəsində 10-cu, 141 ölkə arasında isə 24-cü yerdədir (Dünya İqtisadi Forumu, 2021).

Əsası 2020-ci il noyabrın 16-da qoyulan Qələbəyə gedən yol dəhlizi Hacıqabul-Mincivan-Zəngəzur dəhlizindən Şuşa şəhərinə qədər uzanır. Layihələndirilən yolun uzunluğu 101 kilometrdir. Digər strateji əhəmiyyətli layihə Zəngilan-Horadiz avtomobil yolunun tikintisidir. Yolun ümumi uzunluğu 124 kilometr, 4-6 hərəkət zolağından ibarətdir. Xocavənd rayonunun Hadrut kəndindən

başlanan və Hacıqabul-Mincivan-Zəngəzur dəhlizinin Şükürbəyli kəndinin Cəbrayıl rayonu ərazisindən keçən avtomobil yolu ilə birləşdirilən Hadrut-Cəbrayıl-Şükürbəyli avtomobil yolunun tikintisinə də başlanılıb. Layihələndirilən yolun uzunluğu 43 kilometrdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən yol infrastrukturunu layihələrindən biri də Bərdə-Ağdam avtomobil yoludur. Bərdədən başlayan Bərdə-Ağdam avtomobil yolunun uzunluğu 44,5 kilometrdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən yol infrastrukturunu layihələrindən biri də Xudafərin-Qubadlı-Laçın və Xanlıq-Qubadlı avtomobil yollarıdır

(https://azertag.az/xeber/Isgaldan_azad_edilmis_erazilerin_imkanlarindan_semereli_istifade_etmekle_qeyri_neft_sektorunun_inkisafi_daha_da_suretlenecek-1709237).

Xudafərin-Qubadlı-Laçın avtomobil yolunun uzunluğu 66 kilometr olacaq. Xanlıq qəsəbəsindən Qubadlıya 17 kilometr uzunluğunda yeni avtomobil yolunun tikintisi nəzərdə tutulub. Nəzərdə tutulan yolların ümumi uzunluğu 83 km-dir.

Bundan başqa, uzunluğu 29 km olan Tərtər-Çaylı-Suqovuşan-Talış avtomobil yolu bərpa edilib.

Ölkəmizin inkişaf etmiş nəqliyyat sisteminin mühüm istiqamətlərindən biri də dəmir yollarıdır.

Hazırda əlverişli coğrafi məkanda yerləşən respublikamız bütün beynəlxalq və regional layihələrin həyata keçirilməsində fəal iştirak edir.

Son illər dəmir yolu nəqliyyatı sisteminin beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi, ölkənin dəmir yolu şəbəkəsinin genişləndirilməsi, müasirləşdirilməsi və yenilənməsi istiqamətində intensiv işlər həyata keçirilir. Azərbaycanın beynəlxalq və regional nəqliyyat dəhlizlərinin, Bakı-Tbilisi-Qars və Şimal-Cənub layihələrinin həyata keçirilməsində fəal iştirakı da təmin edilib.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə dəmir yolu şəbəkəsinin bərpası istiqamətində işlər davam etdirilir.

Uzunluğu 100 km olan Horadiz-Ağbənd dəmir yolu işğaldan azad edilmiş torpaqlara çıxışda mühüm rol oynayacaq və ən əsası gələcəkdə Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Azərbaycanın əsas hissəsi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında birbaşa dəmir yolu əlaqəsi yaratmağa imkan verəcək.

Bundan əlavə, 45 kilometrlik Bərdə-Ağdam dəmir yolu yenidən qurulur.

Bu regional layihəni həyata keçirmək üçün ilk növbədə ölkədaxili kommunikasiya şəbəkələri inkişaf etdirilməlidir. Bu kontekstdə Azərbaycan Horadiz və Ağbənd rayonlarını birləşdirən dəmir yolu layihəsinə başlayıb. Bu çərçivədə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci il fevralın 14-də Füzuli, Zəngilan, Laçın və Cəbrayıl rayonlarına səfəri zamanı Horadiz-Ağbənd dəmir yolunun təməlini qoyub. Ümumi uzunluğu 100 km olan bu dəmir yolu xəttinin strateji əhəmiyyəti çox böyükdür. Çünki, bir tərəfdən, sözügedən nəqliyyat infrastrukturunu Azərbaycan vətəndaşlarının işğaldan azad edilmiş torpaqlara daşınmasında mühüm rol oynayacaq. Digər tərəfdən, bu, Azərbaycanla Naxçıvan arasında birbaşa nəqliyyat əlaqəsinin yaradılmasında mühüm rol oynayacaq. Bu məqamda demək olar ki, Horadiz-Ağbənd dəmir yolu layihəsi Naxçıvan dəhlizinin mühüm hissəsini təşkil edir (<https://apa.az/az/xeber/iqtisadi/Qeyri-neft-sektorunun-inkisafi-strategiyasinin-muhum-istiqamti:-Pambiqciliq-colorredTHLILcolor-564374>).

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində 13 yoldan 9-nun tikintisinə və bərpaasına başlanılıb. Trend-in məlumatına görə, bunu rəqəmsal inkişaf və nəqliyyat nazirinin müşaviri Aida Bədəlova deyib.

Bədəlova “Azərbaycanda rəqəmsal inkişaf və nəqliyyat sahəsində prioritetlər” adlı tədbirdə çıxışı zamanı deyib.

“Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi işğaldan azad edilmiş ərazilərə qayıdışın asanlaşdırılması, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın artımının təmin edilməsi, rəqabətqabiliyyətli insan kapitalının və müasir innovativ vasitələrin formalaşdırılması məqsədilə fəaliyyətini milli prioritetlərə uyğun şəkildə strukturlaşdırıb”.

Onun sözlərinə görə, Göygöllə Kəlbəcər, Kəlbəcərlə Laçın arasında, Bərdə-Ağdam hissəsinin, Talış-Tapqaraqoyunlu-Qəşaltı-Naftalan avtomobil yolunun tikintisinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

“Bu layihələr həm strateji baxımdan, həm də turizm baxımından çox önəmlidir. Dəmir yollarının tikintisinə gəlincə, Bərdə-Ağdam dəmir yolu xəttinin tikintisi və onun ikinci hissəsinin layihələndirilməsi işlərinə başlanılıb”, - deyir

müşavir də qeyd edib. “Füzuli-Şuşa və Horadiz-Ağbənd dəmir yollarında layihələndirmə işləri aparılır. Kəlbəcər rayonunda dəmir yolunun konseptual layihələri də hazırlanıb və hazırda texniki işlər aparılır. Bundan başqa, hava nəqliyyatı üçün infrastrukturun tikintisi üzrə işlər qrafikə uyğun davam edir”, - Bədəlova əlavə edib.

Bundan başqa, müşavirin sözlərinə görə, hazırda Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanının və Laçın rayonunda hava limanının tikintisinə başlamaq üçün hazırlıq işləri gedir (<https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/yukselis-ve-quruculuq-numunesi-1627418083>).

“ICAO və Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyası ilə birlikdə bu hava limanlarının vaxtında istifadəyə verilməsi üçün lazımi tədbirlər görülür”, - o qeyd edib. “Nəqliyyat infrastrukturunun bərpası layihələri həm də Naxçıvanla birbaşa quru əlaqəni təmin edəcək Zəngəzur dəhlizinin tikintisi kontekstində regionun və Azərbaycanın tranzit imkanlarını genişləndirəcək, həmçinin Çin və Cənubi Avropa arasında ən qısa quru yolu təşkil edəcək.

Avtomobil daşıyıcılarının beynəlxalq yükdaşıma bazarına çıxışının tənzimlənməsi, inhisarçılığın qarşısının alınması məqsədilə, daşıyıcıların və sürücülərin peşəkarlığının artırılması, Azərbaycanın beynəlxalq reytinglərdə mövqeyinin yaxşılaşdırılması, Beynəlxalq daşımalara icazə blanklarının paylanması üçün artıq Azərbaycan Beynəlxalq Avtomobil Daşıyıcıları Assosiasiyası ilə müvafiq memorandum imzalanıb.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiya işində aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

Effektiv tənzimləmə rejiminin iqtisadi artımın və inkişafın təşviqində rolu son illərdə tədqiqatçılar və praktiklər tərəfindən böyük maraq doğurmuşdur. Tənzimləmə müxtəlif formalarda ola bilər, o cümlədən inkişaf etmiş ölkələrdə qəbul edilən tənzimləmə siyasəti forması. Zaman keçdikcə bazar uğursuzluqları ona gətirib çıxardı ki, idxalın əvəzlənməsi, bilavasitə sənaye və kənd təsərrüfatına investisiyalar, habelə müəssisələrə dövlət mülkiyyətinin genişləndirilməsi yolu ilə sənayeləşməni təşviq etməklə istehsal fəaliyyətində birbaşa dövlət iştirakının formaları. Bununla belə, bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə bazarın liberallaşdırılması proqramlarının aşkar uğurundan, eləcə də keçmiş sosialist ölkələrində dövlət planlaşdırmasının uğursuzluğunun sübutundan sonra derequlyasiya da geniş yayılmışdır.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın yüksək texnologiyalı qeyri-neft sektorunun balanslaşdırılmış inkişafı karbohidrogenlərin ixracına arxalanmağa real alternativdir. Qeyri-neft sektorlarının artan rolu iqtisadiyyatın strukturunun şaxələndirilməsi, innovativ texnologiyalar əsasında Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsi, eləcə də davamlı inkişafın təmin edilməsi zərurəti ilə diktə olunur. Bu şəraitdə sosial-iqtisadi inkişafın səmərəliliyi, makroiqtisadi dinamikanın bərpası perspektivləri iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyi və xarakteri ilə müəyyən edilir.

Azərbaycanda xidmət sahəsi təşkilatlarının əsas strateji məqsədi bazar iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı şəraitində siyasi və iqtisadi sabitliyi qorumaqdır. Bu gün ölkədə qeyri-neft sektorunun alternativ növü turizmdir. Azərbaycan ərazisində turizm sektorunun böyük perspektivləri vardır. Ölkədə zəngin istirahət resursunun olması dünyanın hər yerindən çoxlu sayda turisti cəlb edir.

Bu gün xidmətlərin artımını və rəqabət qabiliyyətini artıran əsas amil ən son texnologiyaların tətbiqi, eləcə də xidmətlərin innovativ fəaliyyətidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına öz təsirini göstərən müasir innovativ iqtisadiyyat şəraitində ölkədə xidmət sahəsinin müasir tələblərə cavab verməsi üçün qısa müddətdə innovativ inkişaf səviyyəsinə keçid zəruridir. Bunun üçün xidmət müəssisələrinin fəaliyyətinin cari vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üsullarını təkmilləşdirmək lazımdır

İndi Qarabağın işğaldan azad edilmiş bütün ərazilərində çoxşaxəli, balanslaşdırılmış, innovativ, ağıllı və layiqli sosial-iqtisadi inkişaf zirvədədir. Bütün yeni regionlarda şaxələndirilmiş, lakin kompleks inkişaf, abadlıq və köçürmə tədbirləri həyata keçirilir ki, bu da gələcək günlərdə Azərbaycanın iqtisadi gücünü və potensialını mütləq daha da gücləndirəcək.

Zəngəzur dəhlizinin yenidən açılması regionda onilliklər boyu davam edən blokadalara son qoyacaq, regionda biznes üçün kommersiya imkanları yaradacaq, investorları və müştəriləri bir ümumi, vahid bazarda bir araya gətirəcək. Ermənistan üzərindən Naxçıvana, oradan da Türkiyə və Avropa bazarlarına marşrutların yenidən açılması Azərbaycan üçün həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan böyük imkanlar açır. Türkiyə öz növbəsində Azərbaycana, eləcə də Mərkəzi Asiya bazarlarına daha çox birbaşa çıxış əldə edəcək ki, bu da Türk Şurasının artan əhəmiyyəti ilə bağlı yuxarıda qeyd olunan fikri bir daha təsdiqləyir. Ermənistan da üçtərəfli bəyanatın şərtlərindən çox şey qazanır, çünki Türkiyə, Azərbaycan, İran və Rusiya bazarlarına və dəmir yolu sistemlərinə birbaşa çıxışı bərpa edəcək. Naxçıvanda yerləşən Azərbaycanın Culfa şəhəri sovet dövründə olduğu kimi, yenidən dəmir yolu sistemləri baxımından region ölkələri üçün mühüm əlaqə mərkəzinə çevrilə bilər.

Deməli, Qarabağda həyata keçirilən yeni layihələr sayəsində Azərbaycanda iqtisadi inkişaf o qədər yüksəlməlidir ki, 2020-ci ildə ÜDM-in kəskin azalmasından sonra bu il 2,1% artım gözlənilir və sonra göstərici ildə təxminən 4% sabitləşməlidir.

Azərbaycan uzunmüddətli və davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün zəngin neft və qaz yataqlarından uğurla istifadə edir. Qeyri-neft sektorunun rolu insan kapitalının inkişafında davam edir və neft və qaz gəlirlərindən istifadə etməklə

gələcəkdə bu gəlirlərdən asılı olmayaraq güclü rəqabətədavamlı iqtisadiyyat yaratmaq mümkün olacaq.

Artıq işğaldan azad edilmiş ərazilərdə infrastrukturun yaradılması işlərinə başlanılıb. Bu işlərlə paralel olaraq Qarabağın turizm potensialı ilə dünyanı tanış etmək üçün maarifləndirmə işlərinə başlanılıb, regionun turizm imkanlarından istifadə etmək üçün ilkin araşdırmalar aparılıb. Qarabağda turizm sektorunun inkişafı regionun erkən iqtisadi dirçəlişinə müsbət təsir göstərəcək. Gözəl turizm məkanları olan Şuşa, Laçın və Kəlbəcərin dağ turizmi, ekoturizm, müalicə və mədəni turizm potensialından istifadə etməklə Qarabağın iqtisadi dirçəlişinə töhfə vermək olar.

Dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar aşağıdakı təklifləri vermək olar:

1. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə hər hansı bir sektorun inkişafı üçün orada işləyən insanlara stimullaşdırıcı əmək haqqı vermək lazımdır.

2. Eyni zamanda ölkədə işsizliyin aradan qaldırılmasında kömək olması üçün həmin ərazilərdə şirkətlərin deyil, işsiz əhəlinin işləməsi daha münasib olardı.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Aliyev İ. (2014), Ölkədə qeyri-neft sənayesinin inkişaf strategiyası, Bakı, Qanun, 256 səh.
2. Əliyev T. (2021), Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərində sahibkarlığın inkişaf istiqamətləri, <http://ikisahil.com/post/185443-azerbaycanin-ishgaldan-azad-edilen-erazilerinde-sahibkarligin-inkishaf-istiqametleri>
3. Əliyev V. (2015), Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda ixrac potensialından istifadənin tənzimlənməsi problemləri, Bakı, Elm, 256 səh.
4. Əliyeva M. (2021), Qeyri-neft sektorunun inkişafı prioritet sahədir, <https://www.respublica-news.az/news/qeyri-neft-sektorunun-inkisafi-prioritet-sahedir>
5. Əsgərov R. (2016), Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşu və onun tənzimlənməsi, Gəncə, Nur, 256 səh.
6. Fikrətzadə F., Hacıyeva S. (2020), İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri və istehsal göstəricilərinin proqnozlaşdırılması, <https://agroeeconomics.az/az/article/34/isgaldan-azad-olunan-erazilerimizde-kend-teserrufa/>
7. Kazımov Z. Azad olunmuş ərazilər və bazar iqtisadiyyatına keçid, <https://azlogos.eu/azad-olunmus-%C9%99razil%C9%99r-v%C9%99-bazar-iqtisadiyyatina-kecid/>
8. Məmmədov İ. (2012), Qeyri-neft sektorunun inkişaf istiqamətləri, Bakı, https://www.esdconference.com/upload/book_of_abstracts/Book_of_Abstracts_esd_Baku2021_Online.pdf.
9. Məmmədov S. (2015), Qeyri-neft sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatının aparıcı qüvvəsinə çevrilir, Bakı, Xalq qazeti, 28 səh.
10. Şəkərəliyev A. (2016), Azərbaycan iqtisadiyyatı, reallıqlar və perspektivlər, Bakı, Qanun, 278 səh.

11. Şəkərəliyeva Z. (2021), [https://news.unec.edu.az/xeber/133-muellim/7803-azerbaycanda-geyri-neft-sektorunun-ixrac-potensialli-ve-yukse-igtisadi-inkishafda-onun-rolunun - artirilmesi](https://news.unec.edu.az/xeber/133-muellim/7803-azerbaycanda-geyri-neft-sektorunun-ixrac-potensialli-ve-yukse-igtisadi-inkishafda-onun-rolunun-artirilmesi).

12. Şirəliyev R. (2016), Qeyri-neft sektorunun inkişafı dövlətin diqqət mərkəzindədir, Bakı, Azərneşr, 256 səh.

İngilis dilində

1. Abbasov F.H. (2010), Sustainable social and economic development of regions in Azerbaijan: the current situation and future prospects, Baku, 226 p.

2. Bayramov V. Karabakh Economy: New Driver for Sustainable Economic Development in Azerbaijan, <https://azerbaijantoday.az/2021/04/25/karabakh-economy-new-driver-for-sustainable-economic-development-in-azerbaijan/>

3. Dargahov V.S., Karimov R.N. Investment opportunities of tourism industry in Azerbaijan and its regions, European International Journal of Science and Technology, Birmingham, 2014, Vol. 3, №7, p.165-172.

4. Gasimli V. (2021), Restoration of Territorial Integrity Will Stimulate Economic Growth, <https://ereforms.gov.az/en/media/xeberler/vusal-qasimli-erazi-butovluyunun-berpasi-iqtisadi-artima-tekan-verecek-10>

5. Guliyeva S. (2021), Economic prospects for the growth of Azerbaijan non-oil sector in the liberated territories of the republic, 70th International Scientific Conference on Economic and Social Development, Baku, p.25-26.

6. Humbatova, S.I., Tanriverdiev, S.M., Mammadov, I.N., Hajiyev, N. G.-O. 2020. Impact of investment on GDP and non-oil GDP in Azerbaijan. Entrepreneurship and Sustainability Issues, 7(4), 2645-2663.

7. Imrani Z.T., Zeynalova K.Z. (2014), Economic and geographical peculiarities of the territorial organization of economy in Azerbaijan, Baku, Naftalan, Press, 147 p.

8. Krivosheev K. (2020), “GES, Kotoraya Jdala Konsa Voyni, “B” Posetil Gidrouzel s Tyajeloy Sudboy”, Kommersant, Available at: <https://www.kommersant.ru/doc/4605407#id1986968?>

9. Mukhtarov, Sh., Humbatova, S., Seyfullayev, I. (2019). The impact of bank credits on non-oil GDP: evidence from Azerbaijan. *Banks and Bank Systems*, 14(2), 120-127.

10. Nuriyev Q. (2020), "Azerbaijanskiy Klondayk: Armyane Doljni Vozmestit Usherb ot Ekspluatatsii Mestorojdeniy v Karabakhe," Report.az, available at: <https://report.az/ru/energetika/azerbajdzhanskiy-klondajkarmyane-dolzhny-vozmestit-usherb-ot-ekspluatatsii-mestorozhdenij-v-karabahe/>

11. Omarov V. (2020), "Cruel exploitation of Karabakh and adjacent regions occupied by Armenia," Sia.az, <https://sia.az/az/news/social/822274.html>

12. Suleymanov E., Yusifov S. Problems Encountered during the Transition to Market Economy in Azerbaijan and Solution Attempts. Published in: *Expert Journal of Economics*, 2014, Vol. 2, No. 2, p.45-54.

Rus dilinda

1. Давидов Б. О. регулировании в нефтяной отрасли, *Экономист*, 2016, № 8, 209 стр.

2. Нездрев С.В. (2015), Регулятивная система Японии в условиях глобальной финансовой реформы, Сб. под ред. Худяковой Л.С. Новые подходы к глобальному финансовому регулированию, М., ИМЭМО РАН, стр.61-64.

3. Родина Г. (2014), Рынок и государственное управление экономики. *Экономист*. №8. стр.

4. Рысин И.Е. (2012), Теория и проблемы государственного регулирования современной экономики, М., 209 стр.

5. Светляков С.А. (2016), Особенности государственного регулирования аграрного комплекса России. *Микроэкономика*. №4 стр.

6. Тимофеев О.Ф. Государственное регулирование экономики, *Микроэкономика*, 2013, №3, стр.256-259.

7. Тодосчук А. Государственное и рыночное регулирование инновационной экономики, *Экономист*, 2014, №11, 108 стр.

8. Цзиньвэнь Ли. Перспективы развития Китая в XXI веке, Проблемы прогнозирования, 2011, №4, 23 стр.

9. Эльянов А. Глобализация и экономика, Международные отношения, 2012, № 11, стр.256-268

İnternet resursları

1. <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/rus/gl7.pdf>
2. <http://idp.gov.az/az/content/7/parent/21>
3. [http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/dekabr/729567\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/dekabr/729567(meqale).pdf)
4. <http://www.ecoreform.az/contact-us>
5. <https://report.az/en/karabakh/27-years-passed-since-occupation-of-fuzuli-and-jabrayil/>
6. <https://report.az/ru/karabakh/spustya-28-let-voda-iz-sugovushana-pushenav-reku-terter/>
7. <https://apa.az/az/xeber/iqtisadi/Qeyri-neft-sektorunun-inkisafi-strategiyasinin-muhum-istiqamti:-Pambiqciliq-colorredTHLILcolor-564374>
8. https://azertag.az/xeber/Isgaldan_azad_edilmis_erazilerin_imkanlarindan_semereli_istifade_etmekle_qeyri_neft_sektorunun_inkisafi_daha_da_suretlenecek-1709237
9. https://azertag.az/xeber/Rauf_Haciyev_Kelbecer_rayonunun_tebietine_ve_abidelerine_vurulmus_ziyan_qisa_muddetde_hesablanacaq_ve_muvaqiq_tedbirler_gorulecek
10. <https://ccbs.news/ru/article/2351/>
11. <https://fed.az/az/qarabag/anama-igaldan-azad-edilen-erazilereinsanlar-daha-tez-qayidacaq-94314>
12. <https://ikisahil.az/post/ishgaldan-azad-olunmush-erazilerin-boyuk-iqtisadi-potensialivar>
13. <https://interfax.com.ua/news/economic/709809.html>

14. <https://modern.az/az/news/297134/azerbaycanda-qeyri-neft-sektorunun-inkisafi>
15. <https://president.az/articles/34479>
16. <https://sesqazeti.az/news/politics/849406.html>
17. <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/yukselis-ve-quruculuq-numunesi-1627418083>
18. <https://www.fhn.gov.az/newspaper/?az/news/view/9603>
19. <https://www.youtube.com/watch?v=ZGiynYxJXvs&t=1492s>
20. <https://yenigundem.az/iqtisadiyyatin-saxelendirilmesi-ve-qeyri-neft-sektorunun-inkisafi/>

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının strukturu, müvafiq olaraq 2000, 2010, 2020-ci illər (%).....	32
Qrafik 1: Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının strukturu, müvafiq olaraq 2000, 2010, 2020-ci illər (%).....	33
Qrafik 2: 2013-2020-ci illərdə turizm xidmətləri sektorunda işləyənlərin sayı (min nəfərə düşən şəxslərin sayı).....	35